

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

ЗАВАЛЬНЮК СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.1:340.132(477)

**ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН У ЦИВІЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Одеса – 2026

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Опоненти:

доктор юридичних наук, професор
ГРИНЬКО Світлана Дмитрівна,
Хмельницький університету управління та
права імені Леоніда Юзькова,
завідувачка кафедри приватного права

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
СТЕФАНЧУК Микола Олексійович,
Верховна Рада України,
народний депутат України

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ТОКАРЧУК Людмила Михайлівна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
декан економіко-правового факультету;

Захист відбудеться «06» жовтня 2026 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Академічна, 2.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
Д 41.086.03

Катерина БОРИЧЕНКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування теми дослідження. Тематика цивілістичних досліджень на сучасному етапі розвитку правової науки характеризується значною різноманітністю та галузевою диференціацією, що зумовлено широтою предмета приватного права, який охоплює велику кількість правових інститутів. Кожен правовий інститут має власну специфіку, внутрішню логіку розвитку та притаманні йому проблеми правового забезпечення, що спричиняє активне зростання кількості спеціалізованих наукових досліджень, присвячених окремим аспектам їхнього правового регулювання. Водночас така тематична різноманітність цивілістичної науки, попри її наукову цінність, нерідко зумовлює фрагментарне осмислення цивільного законодавства як цілісної системи, у межах якої окремі інститути перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємній зумовленості. У результаті недостатньо дослідженими залишаються системні проблеми цивільного права, зокрема, питання повноти та якості законодавчого регулювання, внутрішньої узгодженості нормативних приписів, а також наявності прогалин у цивільному законодавстві, які можуть виникати як у межах окремих інститутів, так і на стику між ними.

Актуальність проблеми подолання прогалин у цивільному законодавстві посилюється з огляду на динамічний розвиток цивільних правовідносин, зумовлений економічними трансформаціями, цифровізацією, глобалізацією цивільного обороту та ускладненням майнових і зобов'язальних зв'язків між учасниками приватноправових відносин. Такі процеси об'єктивно випереджають законодавче регулювання та викликають появу нових правових ситуацій, які не завжди своєчасно й належно відображаються у чинних нормативно-правових актах. Унаслідок цього у системі цивільного законодавства формуються зони нормативної невизначеності, що проявляються у відсутності необхідних правових приписів або їхній фрагментарності.

Крім того, прогалини у цивільному законодавстві можуть бути наслідком несистемного нормотворчого підходу, за якого законодавчі зміни вносяться вибірково, з орієнтацією на врегулювання окремих інститутів цивільного права без належного урахування їхнього взаємозв'язку з іншими елементами правової системи. Така ситуація є характерною для періодів активного реформування цивільного законодавства, з-поміж іншого, в умовах його рекодифікації та гармонізації з європейськими правовими стандартами, що, поряд із позитивними зрушеннями, породжує нові прогалини або загострює вже наявні.

У зв'язку з цим проблема прогалин у цивільному законодавстві постає як системна та багатоаспектна, що безпосередньо впливає на ефективність правового регулювання, можливість реалізації та захисту цивільних прав і законних інтересів учасників приватноправових відносин. Зазначене детермінує об'єктивну необхідність комплексного наукового дослідження природи прогалин у цивільному законодавстві, причин їхнього виникнення, форм прояву та механізмів подолання, що й визначає актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Актуальність теми зумовлена також практичними потребами. У правозастосовній діяльності досить часто мають місце ситуації відсутності необхідного нормативного припису для врегулювання конкретних цивільних відносин. Суди та інші органи вимушені вирішувати такі справи за умов законодавчої неврегульованості. Такі прогалини зумовлюють стан правової невизначеності та підвищують ризики неналежної реалізації й судового захисту суб'єктивних цивільних прав громадян. Усвідомлюючи системний характер цієї проблеми, законодавець ініціював і послідовно здійснює процес рекодифікації цивільного законодавства, спрямований на подолання виявлених нормативних прогалин, оновлення концептуальних засад приватноправового регулювання та комплексну модернізацію положень ЦК України з урахуванням сучасних соціально-економічних викликів.

Сучасні суспільні виклики – інтеграція України до правової системи ЄС та дія воєнного стану – підсилюють значущість дослідження механізмів подолання прогалин. Євроінтеграція вимагає приведення цивільного законодавства у відповідність до європейських стандартів, заповнення законодавчих прогалин відповідно до практики ЄСПЛ. Воєнні та кризові обставини, зі свого боку, генерують нові правовідносини (захист вимушених переселенців, волонтерська діяльність, спеціальні режими власності), які не завжди передбачені законодавцем. В умовах адаптації законодавства до права ЄС і необхідності забезпечення стабільності правопорядку навіть у кризових ситуаціях держава повинна своєчасно виявляти та заповнювати законодавчі прогалини, аби гарантувати верховенство права і захист прав людини навіть у нестандартних ситуаціях.

Отже, обрана тема є на часі, оскільки спрямована на підвищення цілісності й ефективності цивільно-правового регулювання в сучасних умовах. Наведені положення зумовили підстави для обрання зазначеної теми дослідження, її теоретичну і практичну актуальність. Дослідження заповнює важливу наукову нішу: в українській правовій науці питання подолання прогалин у цивільному законодавстві ще не отримало комплексного висвітлення, хоча його фрагментарно розглядали низка вчених. Нагальна потреба полягає у виробленні сучасних підходів до розуміння природи прогалин, методів їх подолання та вдосконалення законодавчої техніки, що й обумовлює актуальність цього дисертаційного дослідження.

Тематика досліджень подолання прогалин в цивільному законодавстві України у роботах *вітчизняних* науковців представлена недостатньо широко, проте можна назвати корпус учених, що у своїх наукових працях досліджували окремі аспекти цієї теми. З-поміж них – В. Антошкіна, О. Басай, О. Берназюк, В. Ватрас, С. Галкевич, Н. Голубєва, С. Гринько, А. Гриняк, М. Гудима-Підвербецька, І. Давидова, О. Дашковська, І. Діковська, А. Довгерт, А. Дрішлюк, Н. Дроздович, В. Дудченко, Ю. Євтошук, Ю. Заїка, В. Забигаїло, І. Калаур, О. Калашник, Т. Капцова, В. Карабань, Т. Карнаух, С. Клім, О. Колісник, О. Колотова, П. Комар, В. Косович, А. Коструба, Ю. Котвяковський, О. Кот,

І. Кравченко, В. Кройтор, Н. Кузнецова, М. Курило, К. Легких, В. Луць, Р. Майданик, Ю. Матат, Р. Мінченко, Є. Мічурін, Д. Новіков, В. Орзів, О. Петришин, О. Печений, Є. Піддубко, О. Підпригора, С. Погребняк, С. Погрібний, Т. Подковенко, П. Рабінович, Р. Римарчук, В. Риндюк, Я. Романюк, А. Сендецькій, І. Сенюта, І. Спасибо-Фатєєва, Н. Стефанишин, М. Стефанчук, Р. Стефанчук, В. Тарануха, О. Тарнопольська, Г. Тимченко, Л. Токарчук, Б. Фасій, Є. Харитонов, О. Харитонova, Г. Чанишева, Т. Чепульченко, Т. Шевченко, С. Шевчук, Т. Юзько, І. Якубівський, О. Ярошенко, Д. Ясинок та ін. Водночас праці цих та інших науковців не вичерпують багатогранної проблематики подолання прогалин в цивільному законодавстві України.

Важливе значення для всебічного розкриття предмета дослідження мали дисертаційні дослідження О. Колотової «Прогалини у праві та шляхи їх подолання» (2010 р.), Ю. Матата «Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в юридичній практиці» (2013 р.). Із-поміж робіт цивільно-правового напрямку щодо подолання прогалин у цивільному законодавстві України варто назвати такі дисертаційні дослідження, як: С. Клім «Аналогія закону у цивільному праві України» (2012 р.), О. Калашник. «Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення» (2016), Б. Фасій «Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства в Україні: теорія та практика» (2017 р.). Утім цілісне системне дослідження проблематики подолання прогалин у цивільному законодавстві України наразі відсутнє, адже більшість дисертаційних робіт мають або ж загальнотеоретичне спрямування, або ж присвячені висвітленню лише певних аспектів означеної проблеми.

Отже, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю розвитку теорії цивільного права щодо поняття, умов, видів подолання прогалин у цивільному законодавстві України, а також удосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики в цій сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в рамках плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу у цифрову еру» на 2021-2025 роки, як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0122U000266), а також плану науково-дослідної роботи кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Проблеми захисту прав приватної особи в умовах війни та відбудови країни» на 2026-2030 роки, як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0126U000107).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертаційного дослідження* виступає розробка сучасної концепції подолання прогалин у цивільному законодавстві України, що ґрунтується на комплексному переосмисленні теоретико-методологічних засад, правової природи, підстав, меж, способів і механізмів подолання прогалин у цивільному законодавстві, узагальненні національної та європейської судової практики, а також формуванні науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства, правозастосовної діяльності та доктринального забезпечення подолання прогалин у сфері цивільно-правового регулювання.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі *завдання*:

простежити еволюцію уявлень та розуміння правових прогалин як правового явища в історичному вимірі – від античної правової думки та римського права до сучасних цивілістичних концепцій;

проаналізувати та систематизувати основні концептуальні підходи до розуміння прогалин у цивільному законодавстві, що склалися в межах різних наукових шкіл і правових традицій та уґрунтувати методологічну модель дисертаційного дослідження;

здійснити критичний аналіз сучасних наукових досліджень проблематики прогалин у цивільному законодавстві України, виявивши рівень її розробленості та дискусійні аспекти;

оцінити сучасний стан цивільного законодавства України з позицій повноти й ефективності нормативно-правового регулювання суспільних відносин і активізації законотворчої діяльності, а також впливу інтенсивної законотворчої діяльності на виникнення прогалин;

виявити та систематизувати об'єктивні й суб'єктивні чинники виникнення прогалин у цивільному законодавстві, з урахуванням особливостей розвитку цивільно-правових відносин;

узагальнити види прогалин у цивільному законодавстві та уґрунтувати критерії їх класифікації;

визначити поняття, елементи та структуру механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

висвітлити проблематику тлумачення цивільного законодавства як засобу подолання прогалин у цивільному законодавстві;

проаналізувати умови та межі допустимості застосування аналогії закону й аналогії права як засобів подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

дослідити субсидіарне застосування норм права як засобу подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

проаналізувати теоретико-правові засади судової практики у системі подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

дослідити роль Конституційного Суду України у механізмі усунення та подолання правових прогалин;

визначити місце та функціональну роль Верховного Суду в системі подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

дослідити значення практики Європейського суду з прав людини на подолання прогалин у цивільному законодавстві України;

сформулювати авторську концепцію сучасного розуміння категорії прогалин, механізму і засобів подолання прогалин у цивільному законодавстві України, з урахуванням доктринальних, правозастосовних і законодавчих аспектів, а також цифрової трансформації та євроінтеграційних процесів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, пов'язані з формуванням, функціонуванням та розвитком механізму цивільно-правового регулювання в умовах наявності прогалин у цивільному законодавстві України.

Предмет дослідження – подолання прогалин у цивільному законодавстві України: теорія і практика.

Зокрема, у фокусі перебувають засоби подолання прогалин, а також науково-методичні підходи до вдосконалення цивільного законодавства з метою мінімізації правових прогалин.

Методи дослідження обумовлюються предметом, метою та завданнями дисертаційного дослідження. *Методологічною основою дисертаційного дослідження є інтегративний тип праворозуміння, відповідно до якого право розглядається як цілісне соціально-нормативне явище, що охоплює не лише систему правових норм, закріплених у законодавстві, але й засади права, судову практику, доктрину та правосвідомість.*

У межах інтегративної методології провідне значення має природно-правовий (ціннісно-орієнтований) підхід, який забезпечує дослідження прогалин крізь призму загальних принципів цивільного права – справедливості, добросовісності, розумності, рівності учасників цивільних правовідносин.

Водночас у дослідженні використовується нормативістський підхід як головний інструментальний елемент методології, що полягає в аналізі прогалин у межах системи чинних актів цивільного законодавства України.

Для досягнення поставленої мети використано комплекс сучасних загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечило всебічне і достовірне опрацювання теми. Із застосуванням *діалектичного методу пізнання* прогалини у цивільному законодавстві осмислюються як динамічне правове явище, що формується та розвивається в ході поступального розвитку суспільних відносин і відповідної еволюції права, відображаючи взаємозумовленість нормативного регулювання та соціальних змін (розділи 1–5). *Історичний метод* застосовано для простеження еволюції наукових поглядів на природу правових прогалин та способи їх подолання (від античної правової думки та римського права до сучасних доктринальних підходів), що дало змогу зрозуміти витоки сучасних доктрин прогалин у законодавстві (розділ 1, підрозділ 1.1, підрозділ 1.2). *Порівняльно-правовий метод* послуговував для аналізу базових підходів, притаманних різним правовим сім'ям, подолання та заповнення прогалин у правовому регулюванні,

що сприяло виявленню спільних та відмінних рис відповідних механізмів і оцінці можливості їхньої адаптації у вітчизняній цивілістичній практиці (розділ 1, підрозділ 1.2). Також порівняльно-правовий метод допоміг визначити спільні тенденції подолання прогалин у різних правових сім'ях. *Формально-юридичний (догматичний) метод* використано для інтерпретації положень чинного законодавства України та офіційних роз'яснень судової практики, що послугувало уточненню змісту і меж дії нормативних приписів, виявленню внутрішніх суперечностей, колізій та прогалин у тексті законів, а також оцінці їхнього впливу на ефективність правозастосування (розділи 1–5). *Системно-структурний метод* дав змогу розглянути цивільне законодавство як цілісну систему, виявити внутрішні зв'язки між її елементами та визначити місце кожної виявленої прогалини в системі (зокрема, чи є вона наслідком відсутності норми, прогалиною на стику актів, технічною помилкою тощо) (розділ 2, підрозділи 2.1., 2.2., 2.3). *Герменевтичний метод* уможливив здійснити тлумачення положень як вітчизняного так і зарубіжного законодавства і проаналізувати наукову літературу (розділи 1–5). *Логіко-нормативний метод* допоміг на основі аналізу правової бази та правозастосовної практики, виявити недоліки у законодавстві та проблеми у правозастосуванні, а також запропонувати шляхи їх розв'язання (розділ 5). Окрім того, використовувалися методи *аналізу і синтезу, індукції і дедукції* – при опрацюванні наукової літератури, судових рішень, законодавчих матеріалів для формулювання узагальнень і висновків.

Загалом дослідження проведено на міждисциплінарних засадах із урахуванням аксіологічного, нормативного та соціологічного підходів до проблеми прогалин, що забезпечило всебічність аналізу і обґрунтованість отриманих результатів.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних науковців з теорії права, цивільного права, цивільного процесуального права та інших юридичних наук.

Нормативну основу дослідження становлять зарубіжні та вітчизняні пам'ятки цивільного права, міжнародні договори, які ратифікувала Верховна Рада України, акти чинного законодавства України та деяких зарубіжних держав.

Емпірична база дисертаційного дослідження – це рішення Європейського суду з прав людини, рішення вітчизняних судів різних інстанцій, офіційні звіти, доповіді та статистичні дані органів державної влади.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні важливого наукового завдання – виробленні цілісного підходу до подолання прогалин у цивільному законодавстві України на основі сучасних доктрин і практики. Основні нові положення, отримані в дисертації, полягають у такому:

уперше:

запропоновано нове розуміння сутності прогалин у цивільному законодавстві через введення нових категорій: прогалина як простір автономії, функціональна прогалина, прогалина-індикатор, динамічна повнота. «*Прогалина як простір автономії*» розглядає відсутність норми не лише як проблему, а як можливість

для сторін самостійно врегулювати відносини. «Функціональна прогалина» має місце у ситуації, коли норма існує, але не працює через технологічні чи соціальні зміни (наприклад, у сфері цифрових даних). «Прогалина-індикатор» є сигналом для законодавця про нові суспільні потреби, що випереджають нормотворчість. «Динамічна повнота» – категорія, яка підкреслює, що повнота цивільно-правового регулювання завжди відносна й залежить від здатності права адаптуватися до змін. Ці категорії дозволяють переосмислити прогалини не лише як проблему, а як багатofункціональний феномен. Вони створюють основу для нової доктрини цивільного права, де прогалини стають інструментом розвитку, а не лише дефектом;

угрунтовано доцільність виокремлення основних етапів генезису уявлень про прогалини як категорію правової науки в історичному вимірі. Залежно від панівних правових доктрин та особливостей правового регулювання виділено етапи розвитку вчення про прогалини: античний (до V ст.) – формування первинних уявлень про неповноту закону та способів її подолання через справедливість, аналогію і преторську правотворчість; середньовічний (V–XVII ст.) – домінування ідеї цілісності правопорядку, що виключало самостійне теоретичне осмислення прогалин; період Нового часу та епохи Просвітництва (кодифікаційний, XVIII–XIX ст.) – утвердження принципу верховенства писаного закону та нормативне закріплення аналогії закону, аналогії права і загальних принципів права як засобів подолання прогалин; новітній період (доктринальне переосмислення прогалин, XX – початок XXI ст.) – формування сучасної теорії прогалин у законодавстві, їхньої класифікації, а також ґрунтування ролі судового тлумачення і меж суддівського розсуду у процесі подолання прогалин;

запропоновано розуміння механізму подолання прогалин як інтегрованої системи, що поєднує нормативні, доктринальні, судові та законодавчі засоби, кожен із яких виконує власну функцію у забезпеченні повноти правового регулювання. Нормативні засоби гарантують безперервність регулювання через аналогію та субсидіарність; доктринальні – формують концептуальні орієнтири й запобігають виникненню нових прогалин; судові – забезпечують правову визначеність і єдність практики; законодавчі – здійснюють остаточне усунення прогалин і гармонізацію цивільного законодавства з сучасними соціальними та технологічними реаліями. Встановлено, що механізм подолання прогалин функціонує як саморегулююча система цивільного права, що перетворює прогалини з дефектів на каталізатори розвитку, забезпечуючи стійкість, адаптивність і еволюційність цивільного законодавства України;

зроблено висновок про існування системних ознак механізму подолання прогалин: інтегративність (поєднання різних рівнів реагування), динамічність (здатність змінюватися відповідно до розвитку цивільних відносин), пропорційність (баланс між судовим тлумаченням і верховенством закону), еволюційність (перетворення прогалин на каталізатор розвитку права);

запропоновано перелік основних складових механізму подолання прогалин: нормативні засоби (аналогія закону, аналогія права, субсидіарне застосування

норм), доктринальні засоби (наукова інтерпретація, правова доктрина, експертна оцінка законопроектів), судові засоби (судове тлумачення, судова правотворчість, практика КС України, ВС та ЄСПЛ), законодавчі засоби (оперативне усунення прогалин, вдосконалення законодавчої техніки, гармонізація з європейськими стандартами), цифрово адаптивні засоби (розроблення норм цифрового права, використання LegalTech для виявлення та аналізу прогалин);

зроблено висновок, що тлумачення норм цивільного законодавства слід розглядати не лише як техніку з'ясування змісту норм, а як засіб подолання прогалин, що виконує компенсаційну функцію, забезпечує правову визначеність і водночас окреслює межі допустимого судового розсуду, відмежовуючи його від судової правотворчості;

встановлено, що тлумачення норм цивільного законодавства та судова правотворчість є взаємопов'язаними, але відмінними явищами у механізмі подолання прогалин. Тлумачення ґрунтується на чинних нормах і має на меті з'ясування їхнього змісту на виконання компенсаційної функції щодо уявних і неповних прогалин. Воно діє у межах допустимого судового розсуду, не виходячи за межі «букви й духу закону». Судова правотворчість, навпаки, має місце у випадках реальних прогалин, коли відсутня будь яка норма, здатна врегулювати відносини, і суд створює нову правову позицію, яка фактично набуває нормативного значення. Критеріями відмежування є джерело (наявна чи відсутня норма), мета (уточнення чи створення регулювання) та результат (застосування чи формування нової правової конструкції). Зроблено висновок, що тлумачення забезпечує правову визначеність у межах чинного законодавства, тоді як судова правотворчість виконує еволюційну функцію, спрямовану на розвиток цивільного права;

визначено роль цифрового права у подоланні прогалин. Встановлено, що цифрове право – це новий пласт цивільно правового регулювання, що охоплює відносини у сфері інформаційних технологій, електронної комерції, цифрових активів, штучного інтелекту та smart контрактів. Його роль у подоланні прогалин полягає в тому, що воно: 1) виявляє прогалини через LegalTech аналітику (використання алгоритмів для автоматичного аналізу законодавства й судової практики дозволяє швидко ідентифікувати сфери нормативної недостатності); 2) компенсує прогалини через цифрові інструменти (Smart контракти та блокчейн механізми створюють саморегулюючі моделі поведінки сторін, які діють навіть за відсутності чіткої норми); 3) електронні платформи врегулювання спорів (ODR) забезпечують гнучке вирішення конфліктів у цифровому середовищі; 4) формує нові стандарти регулювання (цифрове право апробує нові моделі (наприклад, регулювання даних як об'єкта цивільних прав), які поступово інтегруються у законодавство, перетворює прогалини на простір для інновацій, створюючи правові конструкції, що відповідають сучасним технологічним викликам); 5) забезпечує превентивний ефект (завдяки швидкій реакції на технологічні зміни цифрове право зменшує ризик виникнення нових прогалин, гармонізуючи цивільне законодавство з реаліями цифрової економіки);

запропоновано концепцію «правової екосистеми», в межах якої цивільне законодавство визначається як жива система, що перебуває у стані перехідної самоорганізації, де прогалини є не лише проблемою, а й «точками росту» для доктрини та практики;

запропоновано категорію культурної легітимності цивільного права як здатності правової системи бути не лише формально чинною, але й культурно прийнятною, смислово релевантною та соціально інтегрованою. Саме цей концепт дозволяє пояснити, чому право може залишатися життєздатним навіть у перехідних умовах, коли формальні механізми ще не встигають за швидкістю соціальних змін;

удосконалено:

розмежування категорій «цивільне право» та «цивільне законодавство». Зазначається, що цивільне право та цивільне законодавство не є тотожними категоріями: цивільне право охоплює всю систему приватноправових відносин, доктрину, принципи, судову практику та культурні засади, тоді як цивільне законодавство становить лише нормативну оболонку цієї системи. Саме тому культурна легітимність належить цивільному праву як цілому, адже вона означає відповідність правових норм і практик цінностям, соціальним очікуванням та історичним традиціям суспільства. Законодавство може бути інструментом вираження цієї легітимності, але його культурна прийнятність завжди залежить від того, наскільки воно відображає зміст та принципи цивільного права. Зроблено висновок, що культурна легітимність є характеристикою цивільного права як живої системи, яка забезпечує життєздатність і довіру до нього навіть у перехідних умовах, тоді як цивільне законодавство виступає лише одним із рівнів реалізації цієї легітимності;

понятійне розуміння прогалин у цивільному законодавстві шляхом обґрунтування їх як динамічного стану правової системи, що проявляється у відсутності або неадекватності норми для врегулювання нових чи трансформованих приватних відносин, який водночас виконує подвійну функцію: дефектну (ускладнює або унеможлиблює належний захист цивільних прав та інтересів) і еволюційну (сигналізує про потребу оновлення законодавства, створює простір для автономії волі сторін, судового тлумачення та доктринального розвитку права);

розуміння категорії «подолання прогалин» у цивільному законодавстві через її осмислення як багаторівневого процесу самоорганізації правової системи. Запропоновано розглядати подолання прогалин не лише як технічний прийом, але як смислотворчий механізм, що забезпечує безперервність і життєздатність цивільного права. При цьому розрізняються три рівні подолання прогалин – судовий, доктринальний та законодавчий, які у взаємодії утворюють синергетичну систему, здатну забезпечувати гнучкість, стійкість та культурну легітимність цивільного регулювання;

поняття «повнота цивільно-правового регулювання» шляхом його визначення як інтегрального показника життєздатності правової екосистеми, що поєднує нормативну завершеність із здатністю цивільного права до самоорганізації,

інноваційного смислотворення та правової інженерії, забезпечуючи його стійкість і гнучкість у відповідь на нові суспільні виклики;

теоретичні положення щодо взаємозв'язку типу праворозуміння та механізмів подолання прогалин у цивільному законодавстві через уґрунтування залежності способів їх подолання від концептуальних засад природно-правового, позитивістського, соціологічного підходів, а також особливостей традицій, що послугувало уґрунтуванню доцільності застосування інтегративного підходу до забезпечення повноти цивільно-правового регулювання;

підхід до визначення та систематизації чинників виникнення прогалин у цивільному законодавстві, який враховує взаємодію об'єктивних процесів розвитку суспільства, цифрової трансформації та міжнародної інтеграції із суб'єктивними недоліками нормотворчої діяльності, що дало змогу уґрунтувати комплексну природу виникнення прогалин у цивільному законодавстві та визначити їхнє значення для формування ефективного механізму їхнього подолання;

науковий підхід до розмежування понять «судова практика» та «судова правотворчість» шляхом обґрунтування того, що судова практика охоплює всю сукупність рішень, включно з тими, що не мають правотворчого потенціалу, тоді як судова правотворчість є спеціалізованою формою вираження практики, яка реалізується у моменти, коли суд фактично стає інституційним генератором нових правових смислів, забезпечуючи адаптивність і безперервність правового регулювання;

розуміння судової правотворчості як елементу самоорганізації правової системи, що функціонує у режимі синергетичної адаптації до правової невизначеності. Обґрунтовано, що вона постає не просто як функціональна характеристика судової практики, а як особливий «кібернетичний вузол» правового простору, який активізується у точках нестабільності – прогалинах, колізіях чи потребі творчого тлумачення. У цьому режимі суд виступає інституційним генератором нових правових смислів, забезпечуючи розвиток права в межах його духу та конституційних принципів. Зроблено висновок, що судова правотворчість є інноваційним механізмом підтримання стійкості та гнучкості правової системи, що гарантує її здатність до безперервного оновлення й адаптації;

класифікацію прогалин у цивільному законодавстві через систематизацію критеріїв їх розмежування (прогалини зумовлені специфікою різних джерел права; за можливістю подолання у правозастосуванні виокремлюють; за сферою дії; залежно від наявності чи відсутності умислу правотворчого суб'єкта; за природою виникнення прогалини; залежно від ступеня урегульованості; за часом виникнення; за джерелами виявлення; залежно від суб'єктивного сприйняття суб'єктом правозастосування; за способом усунення та подолання прогалин у цивільному законодавстві). Зроблено висновок, що класифікація прогалин у праві становить не лише теоретичний аспект юридичної науки, але й важливий практичний інструмент для вдосконалення законодавчої бази та забезпечення ефективного правозастосування;

науково-методичні рекомендації щодо застосування аналогії закону та аналогії права у цивільно-правових випадках через їх осмислення як культурно-правового мосту між нормативним текстом і соціальною реальністю. Аналогія розглядається не лише як технічний інструмент заповнення прогалин, але як смислотворчий механізм, що дозволяє праву відтворювати свою цілісність у ситуаціях невизначеності. Запропоновано нові методологічні орієнтири: 1) розмежування аналогії та розширеного тлумачення на основі ціннісно-семантичного підходу; 2) введення критерію культурної релевантності при застосуванні аналогії закону, який забезпечує узгодженість правових рішень із соціальними очікуваннями; 3) визначення аналогії права як творчого режиму правової системи, що продукує нові моделі поведінки на основі загальних засад права. Зроблено висновок, що аналогія постає як інноваційний інститут, що не лише долає прогалини, але й забезпечує культурну легітимність та смислову безперервність цивільного права;

систему критеріїв застосування аналогії закону та аналогії права, шляхом доповнення її вимогами функціональної відповідності, відсутності суперечності з іншими нормами, забезпечення балансу інтересів сторін, прозорості мотивування та орієнтації на розвиток права, що перетворює аналогію з інтуїтивного засобу на структурований елемент механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві;

набули подальшого розвитку:

вихідні засади розуміння сучасного стану цивільного законодавства України через його концептуалізацію як правової екосистеми перехідного типу. Обґрунтовано, що прогалини виникають не лише внаслідок недосконалості нормотворчості, але й під впливом цифрової трансформації, євроінтеграційних процесів та швидкої динаміки соціальних відносин. Запропоновано пріоритетні напрями системного оновлення цивільного законодавства: гармонізація з правом ЄС, цифровізація цивільних процедур, інституціоналізація нових об'єктів і категорій (цифрові речі, дані, смарт-контракти тощо), а також забезпечення балансу між стабільністю та гнучкістю регулювання. У такому баченні цивільне законодавство постає як культурно-правова екосистема, що у перехідному стані здатна до самоорганізації та інноваційного розвитку;

теоретичні положення щодо тлумачення цивільного законодавства як засобу подолання прогалин через утримування його компенсаційної функції щодо уявних і неповних прогалин, визначення меж допустимого судового тлумачення та критеріїв його відмежування від судової правотворчості;

положення щодо самостійної правової природи субсидіарного застосування норм цивільного законодавства, що відрізняється від аналогії закону та функціонує як нормативний резерв приватноправового регулювання. Розвинене доктринальне розуміння дуальної функції, яка полягає у виконанні компенсаторної ролі, як засобу подолання прогалин, та економічної, як засобу нормативної економії. Систематизовано умови його застосування (наявність спеціального регулювання, відсутність суперечності, функціональна сумісність, пропорційність і баланс

інтересів) та конкретизовано межі реалізації у приватноправовій сфері (галузеві, ієрархічні та доктринальні), що сприяє забезпеченню цілісності та узгодженості цивільно-правового регулювання;

уявлення щодо значення практики ЄСПЛ у механізмі подолання прогалин у цивільному законодавстві через уґрунтування її ролі як джерела правових орієнтирів для забезпечення правової визначеності, пропорційності, ефективного захисту цивільних прав, системного тлумачення норм цивільного законодавства та їхньої гармонізації з європейськими стандартами;

теза про розподіл функцій між судами та законодавцем у подоланні прогалин через її осмислення як синергетичної взаємодії двох рівнів правової екосистеми: суди забезпечують оперативне й адаптивне подолання прогалин засобами тлумачення та аналогії, тоді як законодавець здійснює їхнє нормативне усунення у стратегічному вимірі, спираючись на сформовану судову практику. У такому баченні судова та законодавча діяльність постають не як паралельні, а як взаємодоповнювані механізми самоорганізації цивільного права, що забезпечують його гнучкість і стабільність у перехідних умовах цифрової трансформації та євроінтеграції;

положення щодо ролі судової практики у системі джерел цивільного права та механізмі подолання прогалин набули подальшого розвитку через їх концептуалізацію як динамічного механізму самоорганізації цивільного права. Судова практика розглядається не лише як допоміжне джерело, але як інституційний міст між нормативним текстом і соціальною реальністю, що забезпечує оперативне реагування на прогалини засобами тлумачення й аналогії та водночас формує нові правові смисли, які інтегруються у законодавство. У такому баченні судова практика постає як каталізатор законодавчого оновлення та ключовий елемент стійкості й гнучкості цивільно-правової системи;

уявлення щодо значення рішень і висновків КС України у механізмі подолання прогалин у цивільному законодавстві шляхом обґрунтування їх ролі як інструменту усунення нормативних прогалин шляхом визнання неконституційними неякісних норм та офіційного тлумачення положень Конституції. Поглиблено доктринальне розуміння практики КС України як джерела правових орієнтирів для забезпечення правової визначеності, пропорційності та ефективного захисту цивільних прав. Систематизовано умови й межі використання конституційної юрисдикції у сфері приватноправового регулювання, що сприяє підвищенню узгодженості цивільного законодавства та його гармонізації з конституційними цінностями;

положення щодо ролі практики ВС у механізмі подолання прогалин у цивільному законодавстві через їх концептуалізацію як центрального інституційного вузла правової екосистеми. Обґрунтовано значення правових висновків ВС не лише для забезпечення єдності правозастосування, але й для формування нових підходів до врегулювання цивільно-правових спорів у станах нормативної невизначеності. За такого підходу практика ВС розглядається як стабілізуючий та адаптивний механізм цивільно-правового регулювання, що

забезпечує гнучкість і стійкість цивільно-правової системи в умовах цифрової трансформації та євроінтеграції;

концептуальні засади вдосконалення цивільного законодавства України, спрямовані на попередження та ефективне подолання прогалин, які ґрунтуються на їх розумінні як системного механізму самоорганізації правової екосистеми. До таких засад віднесено: інституціоналізацію єдиних стандартів законодавчої техніки; інституційне залучення правової доктрини до правотворчості; оперативне усунення прогалин шляхом адаптивної правотворчості; адаптацію цивільного законодавства до цифрової економіки; використання зарубіжного досвіду кодифікації та оновлення цивільного законодавства; забезпечення єдності судової практики у подоланні прогалин. При такому баченні концептуальні засади постають як інноваційний інструмент забезпечення стійкості, гнучкості та культурної легітимності цивільного права.

наукове уявлення про найбільш проблемні сфери цивільно-правового регулювання, у яких законодавчі прогалини мають системний характер. Звертається увага на новітні та комплексні сфери суспільних відносин (цифрові активи, біоекотика, використання інноваційних технологій у цивільному обороті тощо), розвиток яких істотно випереджає нормотворчість. Встановлено, що у таких випадках правозастосовники змушені покладатися на загальні норми та принципи права, що ускладнює належний захист прав та інтересів учасників цивільних відносин. Це дозволило обґрунтувати потребу в удосконаленні механізму подолання прогалин шляхом оперативного нормативного доповнення відповідних інститутів цивільного права, що розвиває доктрину цілісності та адаптивності цивільного законодавства;

У дисертації запропоновано систему заходів для підвищення якості нормотворення: від впровадження системного підходу при підготовці законопроектів до проведення комплексної експертизи проєктів законів на узгодженість і повноту регулювання, дотримання правил законодавчої техніки й уніфікації термінології.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертація має теоретико-прикладний характер, викладені в ній висновки та пропозиції можуть бути використані:

у правотворчій діяльності – з метою вдосконалення законодавства та підвищення ефективності законодавчої практики в контексті правозастосування;

у науково-дослідницькій діяльності – з метою вдосконалення та подальшого розвитку загальнотеоретичних уявлень про категорії «прогалина у законодавстві», «аналогія закону», «аналогія права», «субсидіарне застосування правових норм», «судова практика», «судова правотворчість» в теорії права та галузевих юридичних науках;

у правозастосовній діяльності – результати дослідження надають методичну базу суддям, юристам-практикам при вирішенні конкретних справ за відсутності прямої норми;

в освітньому процесі – під час викладання дисциплін «Цивільне право», «Сучасні питання цивілістики і методологія їх дослідження», «Сучасні проблеми цивільного права та цивільно-процесуального права», «Цивільне право: теорія та практика», «Цивільне право в сучасних умовах», «Актуальні питання адаптації цивільного законодавства України до права ЄС», «Актуальні питання оновлення цивільного законодавства України» та інших спеціальних курсів, які відображають проблематику подолання прогалин у законодавстві, а також при написанні відповідних посібників, підручників, науково-практичних коментарів тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане автором самостійно. Наукові результати і висновки отримані дисертантом на підставі особистих досліджень. Особистий внесок у публікаціях, виконаних у співавторстві, вказано у списку праць, опублікованих за темою дисертації.

У статті «The analogy of statute and the analogy of law as doctrinal instruments for legal response to economic challenges» (Baltic Journal of Economic Studies. 2025, Vol. 11, № 3. P. 117–123) автор уgruntовує доцільність застосування аналогії для заповнення прогалин у праві, особливо в нових або нетипових економічних ситуаціях.

У статті «Mediation as a tool for addressing gaps in civil legislation amid economic transformation» (Baltic Journal of Economic Studies. 2025, Vol. 11, № 4. P. 18–30) автор довів, що судова практика підтверджує ефективність медіації та свідчить про поступову інтеграцію альтернативних способів врегулювання спорів у національну правову систему.

У статті «Compromise agreements as a tool for judicial proceedings in old polish-lithuanian commonwealth (based on judicial materials of the ruthenian voivodship in the 17th – 18th centuries)» (East european historical bulletin. 2025. Issue 37, P. 17–24) автор зробив висновок, що мирові угоди широко використовувалися у повсякденній правовій практиці суспільства Давньої Речі Посполитої як інструмент врегулювання конфліктів.

Апробація результатів дослідження. Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, доповідались та обговорювалися на науково-практичних конференціях, наукових симпозіумах та засіданнях круглих столів: «Рекодифікація цивільного законодавства України і система права України в контексті євроінтеграційних процесів» (м. Одеса, 8–9 листопада 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Запоріжжя, 22–23 травня 2020 р.), «Сучасна цивілістика: XV Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 22 травня 2020 р.)», «Сучасний вимір держави і права» (м. Львів, 15–16 травня 2020 р.), «Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності» (м. Харків, 15–16 травня 2020 р.), «Римське право і сучасність. Кодифікація та рекодифікація цивільного законодавства в Україні:

досвід і перспективи» (м. Одеса, 25 черв. 2021 р.), «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.), «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір» (м. Одеса, 12 грудня 2024 р.), «Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики» (м. Одеса, 22 квітня 2026 р.); Current Challenges in the Development of Law and Public Management and Administration (March 4–5, 2026. Riga); European Integration as a Factor in the Renewal of Legal Science in Ukraine (April 16–17, 2026. Riga).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення й пропозиції дисертаційного дослідження відображено у 32 наукових публікаціях, з яких 21 стаття, опублікована у фахових наукових українських і зарубіжних виданнях, а також у тезах 11 доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації детерміновані метою і завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, що містять 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (514 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 446 сторінок, із них основного тексту 385 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У Вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, охарактеризовано ступень її наукової розробки, зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, відображено наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів роботи, наведено відомості про апробацію та публікацію її основних результатів, зазначено структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження прогалин у цивільному законодавстві» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Прогалини як правове явище: генеза, еволюція та доктринальне осмислення» здійснено історико-правовий аналіз становлення наукових уявлень про природу прогалин у законодавстві та способи їх подолання від античності до сучасності. Доведено, що проблема прогалин має об'єктивний характер і супроводжує розвиток права на всіх етапах його історичної еволюції.

Обґрунтовано доцільність виділення основних етапів генезису вчення про прогалини у законодавстві. Встановлено, що в античний період були сформовані первинні уявлення про неповноту закону, про неприпустимість відмови у правосудді через мовчання закону та вироблені перші механізми її подолання через справедливість, аналогію та преторську правотворчість. Середньовічний період характеризувався домінуванням концепції цілісності правового регулювання, що забезпечувалася поєднанням римського, канонічного та звичаєвого права та виключало самостійне теоретичне осмислення прогалин. У період Нового часу

та епохи Просвітництва сформувалося прагнення до створення повної системи законодавства, однак одночасно було нормативно закріплено застосування аналогії закону, аналогії права та загальних принципів права як способів реагування на законодавчу неповноту. Новітній період позначений формуванням сучасної теорії прогалин у законодавстві, розробленням їх класифікації, обґрунтуванням ролі судового тлумачення, аналогії та суддівського розсуду у процесі забезпечення безперервності правового регулювання.

Встановлено, що історичний розвиток європейської правової думки засвідчив еволюцію підходів від сприйняття прогалин як випадкових недоліків законодавства до визнання їх закономірною властивістю будь-якої правової системи, що розвивається. Доведено, що історичний досвід виробив універсальні механізми забезпечення безперервності правового регулювання, серед яких провідне місце посідають тлумачення права, аналогія закону, аналогія права, застосування загальних принципів права та судова практика.

Зроблено висновок, що сучасна доктрина цивільного права виходить із неможливості досягнення абсолютної повноти законодавства, а ефективне подолання прогалин забезпечується поєднанням законодавчих, доктринальних і правозастосовних механізмів, заснованих на принципах верховенства права, правової визначеності та справедливості.

У підрозділі 1.2. «Концептуальні підходи та методологія дослідження прогалин у цивільному законодавстві» систематизовано основні підходи до розуміння природи прогалин. Встановлено, що природно-правовий підхід пов'язує подолання нормативної неповноти із загальними засадами справедливості, добросовісності, розумності та рівності, позитивістський – із пошуком рішення всередині чинної нормативної системи, а соціологічний і реалістичний – з активною роллю суду, звичаю, правової практики та фактичних суспільних потреб. Обґрунтовано, що методологічною основою дослідження є інтегративний тип праворозуміння з домінуванням природно-правового підходу та використанням нормативістських і соціологічних концепцій як взаємодоповнюючих елементів. Встановлено, що саме інтегративна методологія забезпечує можливість комплексного осмислення прогалин у цивільному законодавстві та визначення легітимних засобів їх подолання.

На підставі порівняльно-правового аналізу правових сімей доведено, що, незважаючи на відмінність юридичних механізмів, сучасні правові системи використовують єдину концептуальну модель забезпечення повноти правового регулювання, засновану на поєднанні законодавчого регулювання, судової практики, загальних принципів права та правової доктрини. Обґрунтовано, що відмінності між правовими сім'ями стосуються передусім форми та інституційного способу подолання прогалин, тоді як спільною засадою є обов'язок правової системи забезпечити вирішення спору навіть за відсутності прямої норми.

Обґрунтовано, що сучасна доктрина цивільного права повинна розглядати прогалини не як винятковий недолік законодавства, а як закономірний прояв

динамічного розвитку правового регулювання, який компенсується взаємодією правотворчої діяльності, судової практики та правової доктрини.

У підрозділі 1.3. «*Стан наукової розробленості проблеми прогалин у цивільному законодавстві України*» проаналізовано загальнотеоретичні та галузеві праці вітчизняних учених, присвячені поняттю прогалин у законодавстві. Встановлено, що сучасні наукові дослідження переважно зосереджені на окремих елементах проблеми й не утворюють цілісної доктринальної моделі механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України. Спеціальні праці щодо аналогії, тлумачення та субсидіарності сформували необхідне теоретичне підґрунтя, проте недостатньо розкрили їх взаємозв'язок, послідовність застосування і місце в єдиній системі правового реагування на нормативну неповноту.

Розвиток українських наукових досліджень систематизовано за чотирма етапами: 1991–2003 рр. – домінування загальнотеоретичного осмислення прогалин; 2004–2012 рр. – доктринальний аналіз структури та меж регулювання ЦК України; 2013–2020 рр. – перехід до галузевих і техніко-юридичних досліджень; 2021–2026 рр. – посилення прикладного спрямування та уваги до цифровізації приватного права. Показано, що сучасна доктрина поступово переходить від розуміння прогалини як винятково законодавчого дефекту до її сприйняття як індикатора нових соціально-економічних практик і стимулу до оновлення цивільного права.

Удосконалено доктринальне розуміння поняття «прогалин у цивільному законодавстві» шляхом визначення їх як динамічного стану правової системи, що проявляється у відсутності або неадекватності норми для врегулювання нових чи трансформованих приватних відносин, який водночас виконує подвійну функцію: дефектну (ускладнює або унеможлиблює належний захист цивільних прав та інтересів) і еволюційну (сигналізує про потребу оновлення законодавства, створює простір для автономії волі сторін, судового тлумачення та доктринального розвитку права). Виокремлено основні риси цього визначення: динамічність (прогалина змінюється залежно від розвитку суспільних відносин); двоїстість (може бути одночасно проблемою і ресурсом для розвитку права); цифровий вимір (враховує нові сфери, де право відстає від реальності); інтегративність (поєднує доктрину, судову практику та міжнародні стандарти як способи подолання).

Обґрунтовано, що в умовах цифровізації та євроінтеграції прогалини слід розглядати не лише як недолік законодавства, а і як закономірний елемент розвитку цивільного права.

Запропоновано ввести до наукового обігу категорію цифрової прогалини як відсутності або недостатності правового регулювання відносин, пов'язаних із цифровими активами, smart contracts, NFT, штучним інтелектом, біотехнологіями та іншими новітніми об'єктами цивільного обороту. Сформульовано нові доктринальні категорії, які створюють основу для нової доктрини цивільного права та дозволяють розглядати прогалини не лише як дефект правового регулювання, а й як інструмент розвитку цивільного законодавства, орієнтир для вдосконалення правотворчості та критерій вибору належних механізмів їх подолання, це:

«прогалина як простір автономії», «функціональна прогалина», «прогалина-індикатор», «динамічна повнота».

Другий розділ «Теоретико-правові засади виникнення та класифікації прогалин у цивільному законодавстві України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Сучасне цивільне законодавство України: стан, суперечності та напрями розвитку» цивільне законодавство України проаналізовано як систему перехідного типу, що перебуває на етапі переосмислення, рекодифікації та адаптації до цифрових, євроінтеграційних і воєнних викликів.

Найбільш проблемними сферами цивільно-правового регулювання, у яких виявляються законодавчі прогалини, визначено: невідповідність між загальними положеннями кодексу та спеціальними нормами про об'єкти цивільних прав; недостатня визначеність особистих прав фізичних осіб у ЦК України; проблема класифікації та суб'єктів особистих прав; відсутність єдиного підходу до обсягу захисту немайнових прав; неврегульованість інституту довірчої власності; неузгодженість між ЦК України та спеціальними законами у сфері речових прав; нові об'єкти права власності; неврегульованість типів договорів та неповнота договірної системи; неврегульованість типів договорів та неповнота договірної системи; прогалини у сфері відшкодування майнових збитків у деяких специфічних обставинах; прогалини у правових механізмах компенсації завданих збитків у зв'язку з військовою агресією проти України; спадкування цифрових активів та інших відносин, розвиток яких випереджає нормотворчість.

Удосконалено теоретичний підхід до розуміння сучасного цивільного законодавства України як законодавства перехідного типу, що перебуває у стані самоорганізації та інноваційного розвитку. Обґрунтовано, що екосистемний підхід дозволяє побачити цивільне законодавство не лише як сукупність норм, а як живу систему, що взаємодіє з соціальним середовищем, реагує на зовнішні виклики та здатна до самоорганізації. У цій системі прогалини не є лише «дефектами», а виступають точками росту, які стимулюють доктринальні пошуки, судову правотворчість та інноваційні законодавчі рішення. Визначено, що перехідний характер цивільного законодавства України полягає у співіснуванні двох рівнів: традиційного, що спирається на класичні інститути приватного права; новітнього, що формується під впливом цифрових технологій, європейських стандартів та глобалізації приватноправових відносин.

У межах екосистеми цивільне законодавство постає як динамічна мережа, де кожен елемент (норма, доктрина, судова практика) взаємодіє з іншими, утворюючи систему балансів і протиріч. Цифрова трансформація створює нові об'єкти права (дані, цифрові речі, смарт-контракти тощо), які потребують інституціоналізації. Євроінтеграція вимагає гармонізації з *acquis communautaire*, що стимулює оновлення категорій та принципів. Новітні приватноправові відносини (електронна комерція, цифрові платформи, транснаціональні угоди) формують нові моделі поведінки, які мають бути відображені у законодавстві.

Визначено, що основними напрямками розвитку цивільного законодавства є його гармонізація з правом ЄС, цифровізація приватноправового регулювання, інституціоналізація нових об'єктів цивільних прав та забезпечення балансу між стабільністю і гнучкістю правового регулювання.

У підрозділі 2.2. «Об'єктивні та суб'єктивні чинники виникнення прогалин у цивільному законодавстві» удосконалено наукові підходи до визначення природи прогалин у цивільному законодавстві України шляхом обґрунтування їх двоєдиної детермінації. Доведено, що виникнення прогалин зумовлюється взаємодією **об'єктивних чинників та суб'єктивних чинників**.

До **об'єктивних чинників** віднесено: безперервний розвиток нових суспільних відносин в умовах трансформації політичного, економічного та соціального життя держави; розвиток науково-технічного прогресу; використання технологій штучного інтелекту, віртуальних активів, цифрового контенту і смартконтрактів; зміни соціально-економічних умов суспільства; виникнення нових правових ситуацій унаслідок війни та інших кризових обставин; плюралізм і складність сучасного нормативно-правового масиву; зміну умов і пріоритетів державної політики, міжнародну інтеграцію, європейську інтеграцію та розвиток наднаціональних правових стандартів. За таких умов законодавство неминуче певною мірою відстає від соціальної реальності, а нові відносини протягом певного часу залишаються поза межами спеціального нормативного регулювання

До **суб'єктивних чинників** віднесено: недоліки правотворчої діяльності; недосконалість законодавчої техніки та помилки в нормопроєктуванні; некомпетентність або недостатня увага з боку законодавця; упущення при внесенні змін і скасуванні норм; навмисне залишення питання неврегульованим («кваліфіковане мовчання»).

Показано, що одна й та сама прогалина може бути результатом взаємодії кількох чинників, зокрема коли об'єктивно нові відносини поєднуються із суб'єктивною несвоєчасністю або техніко-юридичною недосконалістю законодавчого реагування. Об'єктивні чинники прогалин вказують на необхідність безперервного розвитку законодавства у такт із прогресом суспільства. Суб'єктивні чинники нагадують про відповідальність законодавця та інших суб'єктів правотворчості за якість і повноту нормативних актів.

У підрозділі 2.3. «Класифікація прогалин у цивільному законодавстві» систематизовано прогалини за сукупністю критеріїв, зокрема за: специфікою різних джерел права; можливістю подолання у правозастосуванні; сферою дії; залежно від наявності чи відсутності умислу правотворчого суб'єкта; за природою виникнення; залежно від ступеня урегульованості правовідносин цивільним законодавством; часом виникнення; залежно від суб'єктивного сприйняття суб'єктом правозастосування та іншими. За способом усунення та подолання прогалин у цивільному законодавстві виокремлено: прогалини, які долаються за допомогою аналогії закону; прогалини, що долаються аналогією права; прогалини,

що долаються судовою практикою; прогалини, які потребують законодавчого усунення.

Особливе значення надано розмежуванню реальних і уявних прогалин. Реальна прогалина існує за відсутності правового припису, принципу або іншого нормативного ресурсу, достатнього для безпосереднього вирішення юридично значущої ситуації, і потребує застосування аналогії або правотворчого втручання. Уявна прогалина є наслідком неповного з'ясування правозастосовником змісту чинного регулювання і може бути подолана шляхом системного, телеологічного, функціонального чи розширювального тлумачення.

Доведено, що класифікація прогалин у цивільному законодавстві виконує не лише пізнавальну, а й інструментальну функцію: вид прогалини визначає допустимий засіб її подолання, межі суддівського розсуду, потребу в застосуванні аналогії, можливість субсидіарного звернення до суміжного регулювання та необхідність остаточного законодавчого усунення.

Третій розділ «Механізм подолання прогалин у цивільному законодавстві України: доктринальні та практичні засоби» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Поняття та структура механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України» досліджено поняття та структуру механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України. Обґрунтовано, що подолання прогалин слід розглядати не лише як окремий юридико-технічний прийом, а як багаторівневий процес забезпечення безперервності цивільно-правового регулювання, що здійснюється у взаємодії судової практики, правової доктрини та законодавчої діяльності.

Запропоновано авторська дефініція механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві як інтегрованої системи, що поєднує нормативні, доктринальні, судові та законодавчі засоби, кожен із яких виконує власну функцію у забезпеченні повноти правового регулювання. Нормативні засоби гарантують безперервність регулювання через аналогію та субсидіарність; доктринальні – формують концептуальні орієнтири й запобігають виникненню нових прогалин; судові – забезпечують правову визначеність і єдність практики; законодавчі – здійснюють остаточне усунення прогалин і гармонізацію цивільного права з сучасними соціальними та технологічними реаліями.

Особливу увагу приділено розмежуванню категорій «елементи механізму», «методи», «способи» та «засоби» подолання прогалин, що дозволило сформувати цілісну багаторівневу модель механізму. Доведено, що методи (аналогія закону, аналогія права, тлумачення тощо) не є структурними елементами механізму, а виступають функціональними інструментами його реалізації, тоді як елементи механізму **подолання прогалин у цивільному законодавстві** – це структурні вузли, які інтегрують методи, способи й засоби у функціональний комплекс.

Обґрунтовано, що механізм подолання прогалин функціонує як саморегулююча система цивільного законодавства, заснована на принципах інтегративності, динамічності, субсидіарності та еволюційності, що забезпечує адаптацію

цивільного законодавства до нових суспільних і технологічних викликів та сприяє підвищенню ефективності захисту цивільних прав.

Узагальнено, що основними засобами в механізмі подолання прогалин у цивільному законодавстві є тлумачення цивільного законодавства, аналогія права і аналогія закону, субсидіарне застосування норм права. Важливим елементом механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України є судова практика.

У підрозділі 3.2. «Тлумачення цивільного законодавства як засіб подолання прогалин у цивільному законодавстві України» досліджено тлумачення цивільного законодавства як самостійний засіб подолання прогалин у цивільному законодавстві України. Обґрунтовано, що тлумачення забезпечує безперервність цивільно-правового регулювання у випадках нормативної невизначеності, коли правова норма існує, однак її зміст потребує уточнення для правильного застосування до конкретних правовідносин. Доведено, що інтерпретаційна діяльність суду не зводиться до буквального прочитання тексту закону, а передбачає використання комплексу взаємопов'язаних способів тлумачення, які забезпечують реалізацію принципів правової визначеності, справедливості, добросовісності та розумності. Особливу увагу приділено сучасним підходам до інтерпретації цивільного законодавства, зокрема методу «чесного читання» (fair reading method), який розглядається як інструмент обмеження надмірного суддівського активізму та забезпечення об'єктивного тлумачення правових норм.

Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування тлумачення та аналогії як різних засобів подолання прогалин. Встановлено, що тлумачення спрямоване на виявлення дійсної волі законодавця в межах існуючої правової норми, тоді як аналогія застосовується лише за повної відсутності нормативного регулювання і має субсидіарний характер. Запропоновано критерії їх розмежування, серед яких визначальне значення мають наявність або відсутність правової норми, межі судової дискреції та характер юридичного результату. Доведено, що саме належне тлумачення цивільного законодавства є первинним засобом подолання прогалин, тоді як застосування аналогії можливе лише після вичерпання інтерпретаційного потенціалу чинного законодавства.

У підрозділі 3.3. «Аналогія закону й аналогія права як засоби подолання прогалин у цивільному законодавстві України» розкрито аналогію закону та аналогію права як основні засоби подолання прогалин у цивільному законодавстві України. Обґрунтовано, що їх застосування є легітимною формою забезпечення безперервності цивільно-правового регулювання за відсутності прямої норми права та ґрунтується на принципі недопустимості відмови у правосудді через нормативну неврегульованість.

Запропоновано концептуально новий підхід до розуміння аналогії як багатofункціонального механізму розвитку цивільного права, що виконує не лише технічну функцію подолання прогалин, а й забезпечує адаптацію правового

регулювання до нових суспільних відносин. Обґрунтовано, що аналогія закону та аналогія права виступають своєрідним культурно-правовим мостом між нормативним текстом і соціальною реальністю.

Удосконалено класичні критерії (відсутність прямої норми, наявність подібної, відповідність загальним засадам права) допустимості застосування аналогії закону шляхом їхнього доповнення вимогами системної узгодженості з іншими інститутами цивільного права, пропорційності як запобіжника надмірного розширення та культурної релевантності, що забезпечую відповідність правового рішення соціальним цінностям і очікуванням.

Аналогія права отримує нове тлумачення як творчий режим правової системи, який активізується у станах правової невизначеності, коли навіть аналогія закону не може бути застосована. У цьому режимі право не просто «заповнює прогалину», а генерує нові моделі поведінки, спираючись на загальні засади та принципи цивільного права.

Пропонуються нові методологічні орієнтири: розмежування аналогії та розширеного тлумачення на основі ціннісно-сміслового підходу; введення критерію культурної релевантності при застосуванні аналогії закону; визначення аналогії права як творчого режиму правової системи, що продукує нові моделі поведінки на основі загальних засад права. У такому баченні аналогія постає як інноваційний інститут, що не лише долає прогалини, але й забезпечує культурну легітимність та смислову безперервність цивільного права.

У підрозділі 3.4. «Субсидіарне застосування норм права як засіб подолання прогалин у цивільному законодавстві України» обґрунтовано авторську позицію, відповідно до якої субсидіарне застосування слід розглядати як самостійний правовий інструмент, що поєднує ознаки аналогії та законодавчо передбаченого способу забезпечення системності правового регулювання. Доведено, що його функціональне призначення полягає не лише у подоланні прогалин, а й в уникненні дублювання нормативного матеріалу та забезпеченні єдності приватноправового регулювання. Субсидіарність полягає у додатковому застосуванні норм цивільного законодавства до відносин, що належать до суміжної сфери правового регулювання або мають спеціальне, але неповне нормативне забезпечення, за умови юридичної спорідненості таких відносин і допустимості відповідного міжгалузевого чи внутрішньогалузевого зв'язку.

Запропоновано критерії розмежування субсидіарного застосування норм права та аналогії закону, серед яких визначальне значення мають наявність законодавчої вказівки, характер нормативної недостатності та функціональна мета застосування відповідних норм.

Встановлено дуальну функцію субсидіарного застосування: компенсаторну, спрямовану на подолання нормативної недостатності, та функцію нормативної економії, яка дозволяє уникати дублювання однорідних приписів у різних законодавчих актах. Систематизовано умови його використання: наявність неповного спеціального регулювання, функціональна сумісність правовідносин,

відсутність прямої заборони та суперечності зі спеціальними нормами, дотримання галузевих, ієрархічних і доктринальних меж, пропорційності та балансу інтересів.

Четвертий розділ «Судова практика у системі подолання прогалин у цивільному законодавстві України» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. «Теоретико-правові засади судової практики у системі подолання прогалин у цивільному законодавстві України» досліджено місце судової практики у механізмі цивільно-правового регулювання та її співвідношення із судовою правотворчістю.

Судову практику визначено ширшим поняттям, яке охоплює всю сукупність судових рішень і сформованих підходів до застосування права, тоді як судова правотворчість становить спеціальний функціональний прояв судової практики у ситуаціях прогалин, нормативної невизначеності або необхідності творчого тлумачення.

Обґрунтовано, що судова правотворчість не повинна ототожнюватися із законодавчою діяльністю: вона здійснюється у межах конкретної справи, спирається на Конституцію, чинне законодавство, принципи права та фактичні обставини спору і не може довільно підмінити волю законодавця. Водночас у ситуації реальної прогалини суд виступає інституційним генератором правового смислу, формуючи позицію, здатну забезпечити захист права до моменту нормативного врегулювання.

Запропоновано розглядати судову практику не лише як допоміжне джерело права, а як інституційний механізм формування нових правових позицій, які забезпечують оперативне реагування на нові суспільні відносини та слугують основою для подальшого вдосконалення цивільного законодавства.

Показано, що розподіл функцій між судами та законодавцем у подоланні прогалин набуває подальшого розвитку через її осмислення як синергетичної взаємодії двох рівнів правової екосистеми: суди забезпечують оперативне й адаптивне подолання прогалин засобами тлумачення та аналогії, тоді як законодавець здійснює їхнє нормативне усунення у стратегічному вимірі, спираючись на сформовану судову практику. У такому баченні судова та законодавча діяльність постають не як паралельні, а як взаємодоповнювані механізми самоорганізації цивільного права, що забезпечують його гнучкість і стабільність у перехідних умовах цифрової трансформації та євроінтеграції.

У підрозділі 4.2. «Усунення та подолання правових прогалин Конституційним Судом України» з'ясовано значення рішень і висновків КС України для забезпечення верховенства Конституції, правової визначеності та узгодженості цивільного законодавства з конституційними цінностями.

Запропоновано розмежування понять «усунення» та «подолання» правових прогалин у діяльності КС України. Встановлено, що усунення прогалин є виключною прерогативою Верховної Ради України як органу законодавчої влади, тоді як КС України здійснює подолання прогалин через: офіційне тлумачення положень Конституції України, яке конкретизує зміст і межі застосування норм,

ліквідуючи правову невизначеність; визнання нормативно-правових актів або їхніх положень неконституційними, що усуває з правової системи дефектні норми, які створюють правові прогалини; формування обов'язкових для всіх органів влади правових позицій, які стають орієнтирами для правозастосування, компенсуючи відсутність чіткого регулювання до внесення змін до законодавства; превентивний контроль щодо проєктів змін до Конституції, який запобігає появі нових прогалин у правовому регулюванні. Особливу увагу приділено розвитку доктрини «законодавчого упущення», яка розглядається як різновид конституційно значущої прогалини, що виникає внаслідок державою позитивного обов'язку щодо належного нормативного регулювання суспільних відносин.

Показано, що рішення КС України можуть одночасно усувати дефектне регулювання і спричиняти тимчасову нормативну неповноту, якщо визнане неконституційним положення не замінюється новою нормою. За таких обставин парламент зобов'язаний своєчасно привести законодавство у відповідність до Конституції, а суди – застосовувати безпосередньо конституційні принципи, правові позиції КС України та інші допустимі засоби подолання прогалин.

Обґрунтовано, що діяльність КС України має синергетичний характер: не підміняючи законодавця, Суд стимулює вдосконалення законодавства, визначає конституційні межі судової правотворчості та гарантує збереження балансу між принципом поділу влади та потребою в оперативному усуненні дефектів правового регулювання, що особливо важливо в умовах реформ, євроінтеграції та воєнного стану.

У підрозділі 4.3. «Роль Верховного Суду в подоланні прогалин у цивільному законодавстві України» показано, що діяльність ВС у сфері подолання прогалин у цивільному законодавстві засвідчує зрілість і гнучкість національної правової системи. В умовах, коли законодавець не завжди встигає за динамікою суспільних відносин, ВС відіграє роль суб'єкта розвитку права в окремих випадках, спираючись на Конституцію та засади права. Аналіз сучасної практики показав, що ВС успішно застосовує комплекс підходів для заповнення прогалин: гнучке тлумачення законів відповідно до принципів справедливості; аналогія закону та аналогія права; формування правових позицій – ВС створює прецедентні правові висновки, які заповнюють прогалини регулювання і спрямовують практику. Такі позиції часто мають міжгалузеву силу і враховують європейські стандарти, слугуючи своєрідними «мінінормами» до внесення змін у закон. Правові позиції ВС уніфікують практику та ліквідують правову невизначеність.

Обґрунтовано, що в умовах цифрової трансформації, євроінтеграційних процесів та динамічного розвитку приватноправових відносин практика ВС набуває нового функціонального значення. Правові висновки ВС запропоновано розглядати як інституційні смислові вузли, що виконують комплекс взаємопов'язаних функцій: стабілізаційну (забезпечення єдності правозастосування та правової визначеності), адаптивну (оперативне реагування на прогалини шляхом тлумачення й аналогії), інноваційну (формування нових підходів до вирішення цивільно-правових спорів

із подальшим їх впливом на законодавство) та комунікативну (забезпечення взаємодії судової практики, правової доктрини й законодавця).

Запропоновано концепцію функціонального розмежування ролі Касаційного цивільного суду та Великої Палати ВС у подоланні прогалин. Встановлено, що Касаційний цивільний суд забезпечує оперативне реагування на нові правові проблеми шляхом тлумачення, застосування аналогії закону й аналогії права у конкретних справах, тоді як Велика Палата ВС виконує системоутворюючу функцію, формуючи загальнообов'язкові правові орієнтири та забезпечуючи єдність судової практики. Такий розподіл повноважень створює ефективний механізм поєднання гнучкості судового розвитку права зі стабільністю правового регулювання та гарантує дотримання принципів верховенства права, правової визначеності й справедливості.

Практика ВС набуває нового виміру: вона є не просто «джерелом права», а механізмом самоорганізації правової системи, який у перехідних умовах гарантує її життєздатність, культурну легітимність та здатність до інноваційного оновлення.

У підрозділі 4.4. «Значення практики Європейського суду з прав людини у подоланні прогалин у цивільному законодавстві України» встановлено, що рішення ЄСПЛ виконують функцію нормативного й ціннісного орієнтування національного правозастосування, сприяючи системному тлумаченню цивільного законодавства та його гармонізації з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Практика ЄСПЛ конкретизує зміст категорій «власність», «правова визначеність», «справедливе відшкодування», «справедливий баланс», «добросовісність», «пропорційність», «моральна шкода», «доступ до правосуддя», «виконання судового рішення» та інші, завдяки чому компенсує відсутність або недостатню визначеність відповідних національних приписів.

Показано, що доктрина Конвенції як «живого інструменту» дозволяє враховувати нові соціальні обставини та розвивати стандарти захисту приватних прав без формального перегляду тексту Конвенції. Рішення ЄСПЛ не лише допомагають національним судам вирішувати конкретні справи, а й виявляють структурні прогалини, зокрема щодо тривалого невиконання судових рішень, відсутності належних компенсаційних механізмів, непропорційного втручання у право власності та недостатньої якості законодавства, стимулюючи державу до системних реформ.

Уплив рішень ЄСПЛ на розвиток цивільного законодавства України проявляється в тому, що практика ЄСПЛ розглядається як складова концепції «живого права» та джерело тлумачення цивільно-правових норм; виступає дієвим інструментом удосконалення цивільного законодавства й гармонізації його положень із європейськими стандартами; формує методологічну основу системного тлумачення у випадках відсутності або недостатності нормативного регулювання; забезпечує розвиток доктрини верховенства права, правової визначеності, пропорційності та справедливості у сфері цивільних правовідносин; створює синергетичний ефект взаємодії між національним цивільним законодавством,

судовою практикою та європейськими правовими стандартами, що сприяє ефективному подоланню прогалин і розвитку цивільного права України.

У п'ятому розділі «Концептуальні напрями вдосконалення правового регулювання та подолання прогалин у цивільному законодавстві законодавчими засобами» сформульовано авторську концепцію подолання прогалин у цивільному законодавстві України, системоутворювальною засадою якої є принцип правової безперервності: відсутність прямого законодавчого припису не повинна унеможличувати вирішення цивільної справи та ефективний захист суб'єктивного права. Доктринальний рівень концепції забезпечує належну кваліфікацію прогалин і формування методологічних орієнтирів; правозастосовний – оперативне подолання нормативної недостатності засобами тлумачення, аналогії, субсидіарності, судової практики та, у належних випадках, саморегулювання сторін; законодавчий – остаточне усунення прогалин і превентивне підвищення якості цивільно-правового регулювання.

Запропоновано розглядати повноту цивільно-правового регулювання як інтегральний показник здатності системи цивільного права забезпечувати належне регулювання суспільних відносин, що поєднує нормативну визначеність і достатність правового регулювання зі здатністю системи до саморозвитку та адаптації до нових суспільних відносин. Обґрунтовано, що повнота цивільно-правового регулювання не означає абсолютної безпрогальності цивільного законодавства, а характеризує його спроможність своєчасно виявляти, компенсувати та долати прогалини за допомогою передбачених правовою системою засобів і механізмів.

На основі проведеного аналізу сформульовано комплекс пропозицій, спрямованих на удосконалення цивільного законодавства України та підвищення ефективності подолання прогалин, що охоплює такі пріоритетні напрями: інституціоналізація єдиних стандартів законодавчої техніки; інституційне залучення правової доктрини до правотворчої діяльності; забезпечення оперативного усунення виявлених прогалин засобами правотворчості; адаптація цивільного законодавства до умов цифрової трансформації та розвитку цифрової економіки; використання зарубіжного досвіду кодифікації, рекодифікації та оновлення цивільного законодавства; забезпечення єдності судової практики у сфері виявлення та подолання прогалин у цивільному законодавстві. Запропоновано запровадження системного моніторингу цивільного законодавства, обов'язкової експертизи законопроектів щодо ризиків виникнення прогалин та інституційного залучення наукової спільноти до процесу правотворчості.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладені найбільш вагомі наукові результати дисертаційного дослідження, до яких належать такі:

1. З позиції історичного підходу простежено та систематизовано еволюцію уявлень і розуміння правових прогалин як категорії правової науки

в історичному вимірі. Залежно від правових доктрин, що домінували, та особливостей правового регулювання виокремлено періоди розвитку вчення про прогалини у праві: перший – античний (до V ст.), для якого характерне формування первинних уявлень про неповноту закону та вироблення практичних способів її подолання через звернення до справедливості, аналогії та преторської правотворчості; другий – середньовічний (V–XVII ст.), що характеризувався домінуванням ідеї цілісності правопорядку, забезпеченої поєднанням римського, канонічного та звичаєвого права, внаслідок чого прогалини не розглядалися як самостійна теоретична проблема; третій – період Нового часу та епохи Просвітництва (кодифікаційний, XVIII–XIX ст.), пов’язаний із утвердженням ідеї верховенства писаного закону та прагненням до створення повної й внутрішньо узгодженої системи законодавства, що водночас зумовило нормативне закріплення механізмів подолання прогалин через аналогію закону, аналогію права та загальні принципи права; четвертий (XX ст.), доктринальний для якого характерними стали визнання об’єктивної неможливості досягнення абсолютної повноти правового регулювання, формування теорії прогалин у законодавстві, розроблення їхніх класифікацій, а також уgruntування ролі судового тлумачення і меж суддівського розсуду у процесі подолання прогалин.

Еволюція поглядів на прогалини в цивільному праві від античності до кінця XX ст. пройшла шлях від неформальних способів заповнення (через преторську практику, аналогію, апеляцію до справедливості) – до офіційного визнання і регламентації у законодавстві та теорії. Якщо в середньовіччі цілісність права досягалася завдяки множинності джерел і гнучкості доктрини, то у XIX ст. концепція позитивного законодавства вимагала знайти «внутрішній резерв» для його розвитку. Таким резервом стали загальні принципи права і аналогія, санкціоновані самими кодексами. Історичний досвід показав, що повністю позбутися прогалин неможливо – але правова система виробила інструменти, які забезпечують її безперервність і завершеність, запобігаючи виникненню ситуацій обмежень у відправленні правосуддя. Такий спадок минулого ліг в основу подальших наукових дискусій XX ст. про межі суддівського розсуду і співвідношення писаного закону та права справедливості.

2. Установлено, що природа прогалин та способи їхнього подолання залежать від типу праворозуміння. Природно-правова концепція розглядає прогалини як наслідок неповноти позитивного права та уgruntовує їхнє подолання через загальні принципи права, справедливість і моральні цінності. Згідно з цим підходом, ідеальне (природне) право апіорно досконале, а недоліки позитивного права зумовлені обмеженістю людського законодавця, який не в змозі охопити всі морально-етичні принципи правовими нормами. У випадку «мовчання» закону суддя мусить звернутися до фундаментальних засад права – совісті, розуму, природи справедливості – і керуватися ними, приймаючи рішення, що відповідає вищим принципам права.

Юридичний позитивізм трактує прогалини як дефекти законодавства, що мають усуватися в межах чинної нормативної системи. Позитивізм акцентує на тому, що всі прогалини повинні заповнюватися інституційно: суддя не створює нових норм напряду, а звертається до вже наявного законодавчого матеріалу або очікує на його доповнення законодавцем. У суті позитивістському мисленні панує ідея «безпрогалинності» права, хоча на практиці й самому позитивізму доводилося визнавати необхідність тлумачення чи аналогії в ситуаціях, коли «мовчання» закону породжує невизначеність.

Соціологічний та реалістичний підходи визнають прогалини закономірним наслідком розвитку суспільних відносин і пов'язують їхнє подолання з активною роллю суду та використанням позанормативних чинників правового регулювання. Прогалини для соціологічної школи – це простір для гнучкого правотворення, наближення права до реалій і запобігання його застою. На практиці це реалізується через використання прецедентів, звичаїв, широке телеологічне тлумачення норм, звернення до засад справедливості та доцільності регулювання.

Доведено, що континентальна та англо-американська правові традиції виробили різні моделі подолання прогалин. Для романо-германської правової сім'ї характерне інституціоналізоване застосування аналогії закону, аналогії права та судового тлумачення, тоді як в англо-американській системі основним засобом подолання прогалин виступають судова правотворчість і прецедентне регулювання. Угрунтовано, що сучасне праворозуміння виходить із визнання об'єктивної неможливості досягнення абсолютної повноти законодавства, а ефективне подолання прогалин потребує поєднання нормативних, доктринальних і правозастосовних механізмів на засадах верховенства права, справедливості та правової визначеності.

3. Аналіз сучасних наукових досліджень проблематики прогалин у цивільному законодавстві України, що становлять теоретичну базу дослідження, свідчить про відсутність цілісного, системного підходу до її осмислення. Незважаючи на наявність окремих праць, присвячених тлумаченню, аналогії, субсидіарності чи судовій практиці, питання механізмів реагування на нормативну неповноту у цивільному праві загалом залишаються опрацьованими фрагментарно. Нагальна потреба в комплексному дослідженні зумовлена зростанням динаміки цивільно-правових відносин, ускладненням їхньої предметної сфери (особливо в умовах цифровізації, змішаних договірних форм, впливу міжнародних стандартів), що, зі свого боку, виявляє наявні прогалини у цивільному законодавстві.

Сучасні наукові дослідження дають підстави систематизувати їх розвиток за хронологічними етапами: перший етап (1991–2003 рр.) охоплює період від проголошення незалежності України до ухвалення ЦК України. У цей період прогалини трактувалися переважно як загальноправова категорія, що стала об'єктом глибокого дослідження теоретиків права у контексті реалізації правових норм. Більшість досліджень першого десятиліття акцентувала увагу на визначені наукових понять і загальнотеоретичних аспектах поняття прогалини; другий

етап (2004–2012 рр.) розпочався після набрання ЦК України чинності. У цей час виникла необхідність у доктринальному аналізі структури кодексу, осмисленні його основних положень та меж його регулювання приватноправових відносин; третій етап (2013–2020 рр.) був позначений галузевими дослідженнями та орієнтацією на техніко-юридичний підхід. Починаючи від 2013 р., фокус наукових досліджень зміщується від загальнотеоретичних концепцій до детального галузевого аналізу цивільного законодавства та законодавства суміжних галузей приватного права; сучасний період (2021–2026 рр.) відзначається активним розвитком прикладних наукових досліджень та зосередженням уваги на процесах цифровізації у сфері приватного права.

4. Сучасний стан цивільного законодавства України можна охарактеризувати як перехідний: ще наявні певні прогалини та архаїчні норми, проте закладається міцний фундамент для їх подолання і для побудови оновленої, цілісної системи приватного права, що відповідатиме викликам сьогодення.

Проблеми повноти законодавства пов'язані, з одного боку, з об'єктивним відставанням нормотворення від темпів трансформації цивільних відносин, а з іншого – з інтенсивністю законотворчої діяльності, яка не завжди має системний характер. Часто законодавчі зміни є фрагментарними, приймаються без урахування внутрішніх зв'язків між інститутами права, що призводить до виникнення нових прогалин або загострення вже наявних. Водночас чинне цивільне законодавство залишається фундаментом приватноправового регулювання, а його основні засади – юридична рівність, свобода договору, непорушність власності – зберігають нормативну цінність і вимагають не кардинального перегляду, а змістового оновлення, зокрема через: удосконалення правових механізмів регулювання новітніх форм майнових відносин; уніфікацію термінології та структури нормативних актів; дотримання принципів законодавчої техніки; залучення до нормопроктувальної роботи науковців і практиків. Попри активну законотворчу діяльність і її позитивний потенціал, відсутність цілісного системного підходу до оновлення цивільного законодавства створює ризик прогалиноутворення як побічного ефекту реформи. Це зумовлює необхідність глибокої експертної оцінки, методологічної узгодженості змін і стратегічного бачення повноти й ефективності цивільно-правового регулювання в Україні.

5. Встановлено, що прогалини у цивільному законодавстві виникають під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні чинники відображають обмеженість людського прогнозування перед невинним розвитком суспільства: закон завжди певною мірою відстає від життя, що зумовлює появу нових ситуацій поза межами наявних норм. Такі чинники незалежні від волі законодавця й впливають із динаміки суспільного розвитку. До них зарахуємо: появу нових суспільних відносин в умовах трансформації політичного, економічного та соціального життя країни і зміну політичних і соціально-економічних пріоритетів, як-то під час воєнного стану або кризи, коли адаптація правових норм не встигає за суспільними змінами; постійне

ускладнення цивільно-правових відносин під впливом науково-технічного прогресу (поява цифрових активів, smart-контрактів, об'єктів, створених штучним інтелектом); плюралізм і складність сучасного нормативного масиву, зумовленого конфліктністю численних нормативно-правових актів різної юридичної сили; зміну умов і пріоритетів державної політики; міжнародну інтеграцію, розвиток наднаціональних правових стандартів, глобалізацію і євроінтеграцію, що породжують нові стандарти й потреби в правовому регулюванні; відставання темпів нормотворчості від темпів трансформації суспільних відносин, що неминуче породжує правові прогалини.

Суб'єктивні чинники пов'язані з діяльністю конкретних суб'єктів нормотворчості й правозастосування та детерміновані людським фактором (рівнем підготовки, ціннісними орієнтирами та загальною культурою законодавця). До них зарахуємо: недосконалість та/або низьку якість законодавчої техніки і недоліки нормопроектувальної роботи; професійну некомпетентність, обмеженість правових знань або досвіду законодавців (ігнорування системного зв'язку між правовими нормами при реформуванні; упущення при внесенні змін і скасуванні правових норм; навмисне залишення прогального питання неврегульованим («кваліфіковане мовчання»); несистемність і фрагментарність у внесенні змін, що спритиляє виникнення нових прогалин.

Доведено, що врахування об'єктивних і суб'єктивних чинників дає змогу сформувати цілісне розуміння природи прогалин у цивільному законодавстві України, диференціювати їх за механізмами виникнення та ефективно адаптувати правове регулювання до потреб сучасного суспільства. Цивільне законодавство в умовах високої варіативності життєвих ситуацій повинно забезпечити достатній рівень гнучкості через превентивне вдосконалення нормотворчості. Отже, природа прогалин двоєдина: це водночас наслідок рухомої складності соціального світу і наслідок несформованості чи хибних кроків волі законодавця.

6. Систематизовано підстави класифікації прогалин у цивільному законодавстві. Угрунтовано, що вона є не лише теоретичним інструментом систематизації, але й практичним засобом обрання ефективного способу їх усунення. Узагальнення чинних підходів уможливило виокремити широке коло видів прогалин, які класифікуються за різними критеріями, що відображають природу, джерела, причини та юридичні наслідки їхнього існування. Зокрема, як критерії класифікації прогалин розглядаються: *прогалини зумовлені специфікою різних джерел права*: законодавчі прогалини, доктринальні прогалини, судові прогалини; *за можливістю подолання у правозастосуванні* виокремлюють переборні (заповнювані) та непереборні (незаповнювані) прогалини; *за сферою дії*: галузеві, міжгалузеві та комплексні прогалини (у галузевому законодавстві, у міжгалузевому законодавстві, у комплексних галузях права); *залежно від наявності чи відсутності умислу правотворчого суб'єкта*: навмисні (умисні) та ненавмисні; *за природою виникнення*: об'єктивні (викликані динамікою відносин) та суб'єктивні – спричинені недоліками правотворчої діяльності; *залежно від*

ступеня урегульованості правовідносин цивільним законодавством: повні або неповні; *за часом виникнення*: первинні і вторинні; *за джерелами виявлення*: іманентні (внутрішні) – впливають із логіки самої системи законодавства; трансцендентні (зовнішні) – встановлюються порівнянням з іншими системами права чи міжнародними зобов'язаннями; *залежно від суб'єктивного сприйняття суб'єктом правозастосування*: реальні та уявні; *за способом усунення та подолання прогалин у цивільному законодавстві*: прогалини, які долаються за допомогою аналогії закону; прогалини, що долаються аналогією права; прогалини, що долаються судовою практикою, прогалини, які потребують законодавчого усунення.

Системна класифікація прогалин у цивільному законодавстві із застосуванням комплексних критеріїв (змістових, формальних, часових, суб'єктивних та інших) становить не лише теоретичний аспект юридичної науки, але й важливий практичний інструмент для вдосконалення законодавчої бази і гарантування ефективного правозастосування. Класифікація прогалин розглядається важливим інструментом вибору адекватного засобу подолання. Дослідження українського цивільного законодавства та аналіз судової практики свідчать, що глибоке розуміння природи прогалин, враховуючи їхні види, виникнення і методи усунення, сприяє своєчасному і коректному реагуванню на зазначені проблеми. Таке реагування може охоплювати застосування аналогії чи принципів права у процесі вирішення конкретної справи або внесення відповідних змін до законодавства.

7. Визначено, що механізм подолання прогалин у цивільному законодавстві – це багаторівнева мережа інтегрованих елементів, що забезпечує відновлення цілісності правового регулювання шляхом поєднання доктринальних методів, практичних способів та нормативно інституційних засобів. Його структура ґрунтується на концептуальному рівні (методи як стратегії мислення), операційному рівні (способи як алгоритми застосування) та інструментальному рівні (засоби як технічні й нормативні інструменти), які інтегруються у функціональні вузли – елементи механізму (судова практика, доктрина, правозастосовні органи).

Механізм подолання прогалин у цивільному законодавстві має комплексний характер та включає: *нормативну складову*, яка містить положення цивільного законодавства, які прямо передбачають можливість застосування аналогії закону чи аналогії права, забезпечуючи легітимність дій правозастосовця; *інституційну складову*, до якої належать судова практика, правова доктрина, діяльність органів правотворчості. Саме інституції забезпечують реальне функціонування механізму; *процедурну складову*, яка включає алгоритм застосування аналогії, правила тлумачення правових норм та методологічні підходи вибору релевантних норм. Процедурний рівень гарантує передбачуваність, обґрунтованість і послідовність правозастосування; *ціннісну складову*, основу якої становлять загальні засади цивільного права, зокрема справедливність, добросовісність, розумність, що виконують функцію методологічних орієнтирів під час подолання прогалин у цивільному законодавстві.

Основними засобами в механізмі подолання прогалин у цивільному законодавстві є тлумачення цивільного законодавства, аналогія права і аналогія закону, субсидіарне застосування норм права. Важливим елементом механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві України є судова практика.

8. Тлумачення цивільно-правового законодавства розглядається як один із ключових засобів подолання прогалин, особливо в ситуаціях, коли формально наявна правова норма не охоплює конкретної життєвої ситуації, але її зміст або дух дозволяє сформулювати відповідне рішення.

Тлумачення норм може компенсувати так звані уявні або неповні прогалини, коли в законі є формулювання, але його буквальний зміст не охоплює нові чи нестандартні правовідносини. Застосування граматичного, системного, історичного, телеологічного, логічного й спеціально-юридичного тлумачення дає змогу з'ясувати справжню волю законодавця, виявити приховані нормативні приписи або реконструювати очікувану модель поведінки, коли закон «мовчить»: розширювальне тлумачення дає змогу застосувати норму до ситуацій, які прямо не передбачені, але підпадають під загальну мету правового регулювання; системне тлумачення дає можливість узгодити норму з іншими положеннями та принципами цивільного права; історичне тлумачення уможливує з'ясування, була прогалина результатом свідомої волі законодавця чи випадковою; телеологічне тлумачення орієнтоване на досягнення мети правової норми, навіть за відсутності точного припису. Судова практика при цьому відіграє вирішальну роль, оскільки судді не лише тлумачать, але й фактично розширюють межі чинного правового регулювання. Через офіційне судове тлумачення, правові позиції ВС та інші акти судової інтерпретації, вдається заповнити багато прогалин без ухвалення нових норм.

Наголошено на необхідності дотримання балансу: тлумачення не повинно перетворюватися на свавільну правотворчість. Методологічно виправдане тлумачення має залишатися в межах допустимого, не порушуючи принципів правової визначеності та юридичної безпеки. Для цього важливо враховувати практику застосування доктрини *acte clair* (чітко сформульована норма не потребує тлумачення) та *acte éclairé* (питання вже роз'яснено судом), а також дотримуватися принципів справедливості, добросовісності й ефективності правового захисту. Отже, тлумачення є не лише засобом подолання нормативної невизначеності, але й інструментом забезпечення безперервності і адаптивності цивільного права до динамічних змін суспільних відносин.

9. Аналогія закону й аналогія права є нормативно визнаними і доктринально обґрунтованими засобами подолання прогалин у цивільному законодавстві України.

Конкретизовано умови допустимості застосування аналогії закону, якими визначено: наявність прогалини, тобто відсутність прямої правової норми, яка регулює відповідні цивільні правовідносини; наявність у законодавстві іншої норми, що регулює схожі за змістом відносини; функціональна подібність правовідносин,

що дозволяє перенести зміст аналогічної норми до неврегульованого випадку; неможливість врегулювання спору в інший спосіб, зокрема, тлумаченням чи субсидіарним застосуванням норм.

Конкретизовано умови застосування аналогії права, якими стверджено: відсутність як прямої, так і аналогічної норми для регулювання спірних правовідносин; необхідність правового захисту у ситуації, що має правову природу; використання загальних принципів цивільного права як нормативного орієнтиру (справедливість, добросовісність, розумність, свобода договору тощо)

Узагальнено межі допустимості застосування: аналогія не може застосовуватись у публічно-правових сферах, зокрема щодо встановлення чи посилення юридичної відповідальності, обмеження прав і свобод особи; аналогія не може суперечити духу та принципам чинного законодавства; використання аналогії повинно відповідати принципам правової визначеності, передбачуваності та недопущення свавілля з боку суду.

Акцентовано увагу на казуальний характер аналогії – рішення на її основі має обмежуватись конкретним випадком і не створювати норм загального характеру. ВС у своїй практиці неодноразово визнавав застосування аналогії правомірним і необхідним для забезпечення правової захищеності у разі прогалин, вказуючи при цьому на алгоритм дій суду в таких ситуаціях.

Аналогія закону й аналогія права у цивільному законодавстві – це виїмкові, але цілком легітимні правові засоби подолання прогалин у цивільному законодавстві України, які створюють умови для забезпечення безперервності правового регулювання та ефективного захисту суб'єктивних цивільних прав у випадках, коли відсутнє пряме законодавче врегулювання.

10. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства розглядається у дисертаційному дослідженні як самостійний і гнучкий правовий інструмент, здатний компенсувати відсутність прямого регулювання в окремих приватноправових сферах. Доведено, що доктринальне підґрунтя субсидіарності засвідчує її дуальну природу: по-перше, це спосіб подолання прогалин (особливо у сфері нових або швидкозмінних правовідносин); по-друге, це метод нормативної економії, що допомагає уникнути дублювання норм і зберегти цілісність правової системи без надлишкового законодавчого навантаження.

3-поміж основних умов субсидіарного застосування виокремлено: неврегульованість правовідносин спеціальними нормами; наявність норми в цивільному законодавстві, яка за змістом може бути застосована до споріднених відносин; відсутність заборони на таке застосування; однорідність методу правового регулювання (диспозитивність, рівність сторін); воля законодавця (відсилкова норма або правова презумпція).

Зроблено висновок, що практична значущість субсидіарного застосування проявляється в таких аспектах: розширення можливостей суду чи іншого правозастосовного органу у випадку прогалин без втручання у законодавство; забезпечення правової визначеності в новітніх сферах (ІТ, інформаційна безпека,

цифрові активи), де власне нормативне поле ще не сформоване; підвищення узгодженості між галузями через застосування загальних норм ЦК України.

Угрунтовано, що субсидіарне застосування не є лише різновидом аналогії, оскільки, на відміну від останньої, зазвичай прямо передбачене законодавцем. Це надає йому підвищеної нормативної легітимності та стабільності в практиці. Проте його межі чітко визначені – субсидіарність припустима лише за умови прогалини, при дотриманні критеріїв правової подібності та заборони дублювання. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства виступає ефективним механізмом реагування на фрагментарність правового поля, забезпечуючи нормативну безперервність і функціональну єдність правової системи.

11. Проаналізовано теоретико-правові засади судової практики у системі подолання прогалин у цивільному законодавстві України. Охарактеризовано судову практику в Україні як визначальний чинник забезпечення ефективного подолання прогалин у цивільному законодавстві. У системі романо-германського права, до якої належить Україна, судові рішення традиційно не визнаються джерелом права. Проте сучасна доктрина та правозастосування де-факто надали судовим правовим позиціям нормативного значення, особливо в умовах відсутності або нечіткості законодавчого регулювання.

Судова практика виконує низку функцій у механізмі усунення прогалин: ідентифікаційну – виявляє фактичні прогалини під час розгляду справ; оцінювальну – допомагає визначити, наскільки прогалина порушує принцип правової визначеності; евристичну – формує альтернативні шляхи заповнення прогалин, що вже застосовуються судами. Механізми, які використовує суд для подолання прогалин: аналогія закону й аналогія права відповідно до ст. 8 ЦК України; телеологічне тлумачення норм, що дозволяє розширити сферу дії положень на нові випадки; використання принципів права (добросовісність, справедливість, розумність) у разі аксіологічних (оцінних) прогалин; судова правотворчість – формування нових правових стандартів там, де закон «мовчить». Доведено, що судова практика – це не лише інструмент подолання прогалин, а й повноцінний регулятор цивільних правовідносин у перехідному законодавчому середовищі. Її евристичний і правотворчий потенціал забезпечує динамічну адаптацію правової системи до потреб суспільства, компенсуючи слабкості законодавства і зміцнюючи верховенство права.

Зроблено висновок, що судова практика та судова правотворчість виступають взаємопов'язаними, але не тотожними явищами. Так, судова практика є ширшим поняттям, яке охоплює всю сукупність рішень, з-поміж іншого, ті, що не містять правотворчих елементів. А судова правотворчість – це окрема форма вираження судової практики, яка виникає в ситуаціях прогалин, колізій або необхідності творчого тлумачення права. Отже, судова правотворчість – це функціональна властивість судової практики, яка проявляється у виняткових ситуаціях, коли суд фактично «розвиває» право в межах його духу і конституційних принципів, не виходячи за межі правосуддя.

12. Розкрито роль КС України у механізмі усунення та подолання прогалин у законодавстві через здійснення конституційного контролю, офіційного тлумачення Конституції і формування обов'язкових правових орієнтирів. Його функція полягає не у нормотворчості, а у забезпеченні цілісності, стабільності й правової визначеності правового поля, що є особливо актуальним в умовах правової фрагментарності та законодавчих колізій. Основні інструменти впливу КС України на подолання прогалин: офіційне тлумачення Конституції України; визнання положень неконституційними; формування обов'язкових правових орієнтирів через правові позиції КС України. Правові позиції КС України не є нормами права в прямому сенсі, але мають нормативну вагу та впливають на інтерпретацію і застосування цивільного законодавства. Вони дають змогу суддям, законотворцям і юристам адаптувати чинні норми до принципів Конституції, навіть у випадку, коли закон прямо не регламентує певне питання.

Підкреслено, що КС України виконує компенсаторну функцію, підтримуючи безперервність правового регулювання, коли законодавець не встигає за динамікою соціальних змін. Це особливо важливо під час реформ, євроінтеграції та надзвичайних обставин, коли правові дефекти можуть поставити під загрозу права громадян та ефективність правової системи.

Доведено, що роль КС України у подоланні правових прогалин полягає не у заміні законодавця, а у забезпеченні сталості та цілісності правового поля. Його діяльність допомагає забезпечити баланс між принципом поділу влади і потребою в оперативному усуненні дефектів правового регулювання, що особливо важливо в умовах реформ, євроінтеграції та воєнного стану. Завдяки цьому КС України виступає гарантом недопущення правового вакууму та збереження безперервності правового регулювання в Україні.

13. Доведено, що ВС виконує провідну роль у системі подолання прогалин у цивільному законодавстві, діючи на перетині правозастосування, тлумачення та судової правотворчості. Його функціональне значення полягає не лише в гарантуванні єдності судової практики, але й у формуванні обов'язкових правових позицій, які набувають ознак *de facto* джерел права і заповнюють прогалини в законодавстві. ВС не лише усуває прогалини, але й стимулює законодавця до вдосконалення нормативного масиву. Його рішення формують передбачувану й стабільну практику, що служить орієнтиром для правозастосовців, а сам суд дедалі частіше виступає не тільки тлумачем, але і творцем справедливих рішень у нових соціальних контекстах. Правові позиції ВС часто виходять за межі конкретної справи й набувають узагальненого значення. Вони орієнтують нижчі суди у ситуаціях, де відсутня норма або є її суперечливе тлумачення. Такі позиції фактично заміщають відсутній закон, виконуючи функцію нормотворення у вузькому розумінні.

Основні аспекти ролі ВС у подоланні прогалин: забезпечення єдності судової практики; застосування принципів добросовісності, розумності, справедливості; визнання допустимості нетипових способів захисту прав за відсутності

передбачених законом механізмів; гнучкість у тлумаченні; формування типових підходів до нестандартних ситуацій.

Рішення Великої Палати ВС встановлюють правові правила для спірних або нових випадків, які не охоплені законом. Такі позиції суди використовують як орієнтири до моменту, доки законодавець не врегулює відповідне питання нормативно. ВС є системоутворювальною інституцією в подоланні прогалин у цивільному законодавстві. Його діяльність поєднує стабілізацію судової практики, творче тлумачення норм і формування орієнтирів для правозастосування. Завдяки цьому підтримується баланс між гнучкістю правової системи та її передбачуваністю, а права громадян захищаються навіть у ситуаціях, де закон «мовчить».

14. Доведено, що практика ЄСПЛ має глибокий вплив на подолання прогалин у цивільному законодавстві України, насамперед через формування та закріплення стандартів правової визначеності, пропорційності й ефективного захисту цивільних прав. Особливістю діяльності ЄСПЛ є його здатність враховувати національні контексти, що дозволяє суду розробляти правові підходи, актуальні для конкретних ситуацій. Так ЄСПЛ забезпечує динамічний розвиток права і сприяє гармонізації національних законодавств із загальновизнаними європейськими стандартами. Його рішення стають орієнтиром для тлумачення норм, що регулюють як публічні, так і приватні правовідносини, виводячи цивільне право на новий рівень європейської інтеграції.

З позицій теорії прогалин у цивільному законодавстві імплементація директив ЄС розглядається як один із інструментів кодифікаційного подолання прогалин, оскільки спрямована на нормативне заповнення сфер цивільного обороту, що раніше залишалися поза межами належного правового регулювання. У цьому контексті гармонізація цивільного законодавства України з правом ЄС виконує подвійну функцію: з одного боку, сприяє усуненню реальних прогалин у правовому регулюванні нових або трансформованих цивільних відносин, а з іншого – створює ризик формування нових прогалин у разі механічної імплементації європейських норм без належної доктринальної адаптації. Процес гармонізації має розглядатися як елемент системного подолання прогалин у цивільному законодавстві, що передбачає поєднання законодавчого реформування, доктринального осмислення та узгодження із загальними принципами приватного права.

Показано, що вплив практики ЄСПЛ проявляється у таких аспектах: по-перше, суд створює нову методологію правозастосування, орієнтовану не на формальну законність, а на ціннісні засади – справедливість, гідність, правову визначеність і верховенство права; по-друге, через доктрину «живого права» Суд надає нове тлумачення усталеним нормам і формує загальні підходи до регулювання правовідносин, зокрема там, де є прогалини.

Уплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток цивільного законодавства України полягає у такому: практика ЄСПЛ розглядається елементом «живого права» та джерелом тлумачення цивільних правовідносин; ЄСПЛ виступає

дієвим інструментом вдосконалення цивільного законодавства та його гармонізації з європейськими стандартами; рішення ЄСПЛ становлять методологічну базу та інструмент системного тлумачення у випадках, коли в положеннях цивільного законодавства відсутнє конкретне нормативнерегулювання; прецедентна практики ЄСПЛ впливає на розвиток доктрини верховенства права у сфері цивільних правовідносин; співпраця між національним цивільним законодавством України та практикою ЄСПЛ створює синергетичний ефект, спрямований на подолання правових прогалин і встановлення вищих стандартів захисту прав людини у цивільних відносинах.

Через свої рішення ЄСПЛ впливає на розвиток матеріального і процесуального цивільного права України. Судові висновки щодо тлумачення понять «власність», «моральна шкода», «доступ до правосуддя», «виконання судових рішень» тощо заповнюють прогалини у чинному законодавстві, водночас спонукаючи законодавця до його вдосконалення. ЄСПЛ прямо вказує на структурні прогалини в національному законодавстві (наприклад, щодо тривалого невиконання судових рішень, відсутності механізмів компенсації втрати), стимулюючи державу до їхнього усунення як через законодавчі зміни, так і через судову практику. Це сприяє розвитку нових правових інститутів і вдосконаленню судового контролю. ЄСПЛ формує нову доктрину тлумачення цивільного права України. Крім того, рішення ЄСПЛ слугують орієнтиром для застосування аналогії права, системного та телеологічного тлумачення, підвищують якість судової аргументації, зміцнюють довіру громадян до правосуддя;

Практика ЄСПЛ надала поштовх для розширення меж тлумачення норм національного права та є не лише джерелом тлумачення норм, але й фактичним компенсатором прогалин у цивільному законодавстві України. Вона забезпечує орієнтири для судів, сприяє гармонізації з європейськими стандартами та формує правову парадигму, в центрі якої – особа і її приватні права.

15. Авторська концепція подолання прогалин у цивільному законодавстві України ґрунтується на інтегративному розумінні права як єдиної, динамічної та відкритої системи, в межах якої взаємодіють норми, принципи, доктрина, судова практика і правосвідомість. Прогалини визнаються закономірним явищем, зумовленим об'єктивною складністю суспільних відносин, обмеженістю законодавчого передбачення та еволюцією цивілістичної системи.

Доктринальний аспект передбачає удосконалення теоретичних уявлень про природу, типологію та функції прогалин у праві. У концепції ґрунтовано поділ на реальні та уявні прогалини, що потребують різних підходів до подолання: уявні – через системне, телеологічне або розширювальне тлумачення; реальні – застосуванням аналогії чи законотворчого втручання.

Правозастосовний аспект передбачає, що судова практика виступає ключовим механізмом заповнення прогалин у ситуаціях нормативної невизначеності. Концепція пропонує ієрархію методів: тлумачення як первинний інструмент; аналогія закону й аналогія права як вторинний механізм подолання прогалин у

разі відсутності відповідної норми; субсидіарне застосування як перехідну форму між аналогією та законодавчим регулюванням.

Законодавчий аспект передбачає необхідність формування системної нормотворчості, орієнтованої на випередження прогалин. Пропонується запровадження обов'язкових процедур виявлення правових прогалин цивільного законодавства у процесі нормопросктування; врахування судової практики як елемента зворотного зв'язку для правотворця; розвиток інструментів відкритого правового моніторингу.

Зроблено висновок, що ефективне розв'язання проблем прогалин можливе лише за умови комплексного підходу, який охоплює визнання об'єктивної неминучості появи їх прогалин, надання судовій владі інструментів для їх оперативного подолання (аналогія закону, аналогія права, застосування принципів та цінностей права), активну роль доктрини у поясненні спірних питань, а також безперервне удосконалення законодавства через заповнення виявлених прогалин на нормативному рівні. Реалізація запропонованої концепції забезпечить гнучкість і адаптивність цивільного права до суспільних змін, належний захист прав громадян та юридичних осіб, а також утвердить принцип верховенства права через підтримання належної визначеності та цілісності правового регулювання.

Системоутворювальний принцип авторської концепції – це ідея правової безперервності: навіть у випадках відсутності прямої норми, правова система має забезпечити механізми вирішення справи на основі принципів права, ustalеної практики або за згодою сторін. Саме так забезпечуються верховенство права, правова визначеність і ефективність захисту цивільних прав. Концепція передбачає координацію між теорією, практикою та законодавством задля ефективного реагування на прогалини та їхньої мінімізації в майбутньому.

На основі проведеного аналізу сформовано низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства України та ефективне заповнення наявних прогалин, до яких зараховано: інституціоналізацію єдиних стандартів законодавчої техніки; інституційне залучення правової доктрини до правотворчості; оперативне усунення виявлених прогалин через правотворчість; адаптацію цивільного законодавства до цифрової економіки; використання зарубіжного досвіду кодифікації та оновлення цивільного законодавства; забезпечення єдності судової практики у подоланні прогалин.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Завальнюк С. В. Співвідношення аналогії права й аналогії закону в цивільному праві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. Вип. 16, т. 2. С. 18–21.

2. Завальнюк С. В. Співвідношення аналогії права і субсидіарного застосування норм цивільного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 119–122.
3. Завальнюк С. В. Співвідношення аналогії права та поширювального тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. I, т. 1. С. 18–21.
4. Завальнюк С. В. Особливості застосування аналогії права за цивільним законодавством зарубіжних країн. *Часопис цивілістики*. 2016. № 20. С. 166–170.
5. Завальнюк С. В. Проблемні питання розписки, виданої за позиковими зобов'язаннями, які виникли з договору, що укладений в усній формі. *Юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 103–106.
6. Завальнюк С. В. Проблема співвідношення поняття прогалини в цивільному законодавстві та деяких схожих правових понять і явищ. *Правова позиція*. 2020. № 4 (29). С. 63–67.
7. Завальнюк С. В. Осмислення проблематики ролі, місця і значення прогалин у цивільному законодавстві в парадигмі регулювання цивільних правовідносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 38–39.
8. Завальнюк С. В. Проблема співвідношення понять «прогалини в цивільному законодавстві» та «прогалини в цивільному праві». *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 88–92.
9. Завальнюк С. В. Прогалинність як характерна ознака цивільного законодавства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 3 (32). С. 12–15.
10. Завальнюк С. В. Класифікації і види прогалин у цивільному законодавстві. *Часопис цивілістики*. 2020. № 36. С. 11–17.
11. Завальнюк С. В. Класифікація поділу прогалин у цивільному законодавстві на види в залежності від ступеня урегульованості правовідносин цивільним законодавством. *Часопис цивілістики*. 2020. № 37. С. 21–25.
12. Завальнюк С. В. Історичний аспект розвитку осмислення значення прогалин у цивільному законодавстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 1. С. 15–19.
13. Завальнюк С. В. Прогалини в цивільному законодавстві в умовах сучасних викликів: на прикладі розвитку інституту медіації. *Право і суспільство*. 2024. № 1, т. 2. С. 427–432.
14. Завальнюк С. В. Прогалини у цивільному законодавстві: до питання класифікації *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 735–737.
15. Завальнюк С. В. Судова правотворчість та її межі в аспекті прогалин: практика Верховного Суду. *Держава та регіони*. 2025. № 1 (87). С. 211–216.
16. Завальнюк С. В. Аналогія закону та аналогія права як доктринальні інструменти подолання прогалин у цивільному законодавстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 4, т. 1. С. 348–352.
17. Завальнюк С. В. Конституційний Суд України як інститут подолання правових прогалин у національній правовій системі. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90, т. 1. С. 262–267.

18. Завальнюк С. В. Витоки концепції прогалин у цивільному праві в античній правовій думці. *Науковий вісник УжНУ. Серія* . 2026. № 93, т. 1. С. 401–406.

Наукові статті у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus:

19. Zavalniuk S., Zavalniuk V., Zavalniuk I. The analogy of statute and the analogy of law as doctrinal instruments for legal response to economic challenges. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025, Vol. 11, № 3. P. 117–123.

20. Zavalniuk S., Zavalniuk V., Zavalniuk I. Mediation as a tool for addressing gaps in civil legislation amid economic transformation. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025, Vol. 11, № 4. P. 119–125.

21. Puyda R., Zavalniuk, S. Compromise agreements as a tool for judicial proceedings in old polish-lithuanian commonwealth (based on judicial materials of the ruthenian voivodeship in the 17th – 18th centuries). *East european historical bulletin*. 2025. Issue 37, P. 17–24.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Завальнюк С. В. Правова природа та проблематика визначення неповних прогалин в цивільному законодавстві. *Рекодифікація цивільного законодавства України і система права України в контексті євроінтеграційних процесів* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2019 р.) / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонов. Одеса : Фенікс, 2019. С. 136–138.

23. Завальнюк С. В. Класифікація прогалин у цивільному законодавстві залежно від погляду на необхідність врегулювання правовідносин цивільним законодавством. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 3. С. 430–432.

24. Завальнюк С. В. Класифікація видів прогалин у цивільному законодавстві залежно від причин виникнення. *Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15–16 трав. 2020 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2020. С. 47–50.

25. Завальнюк С. В. Класифікація видів прогалин у цивільному законодавстві за часом виникнення. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-16 трав. 2020 р.) Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». 2020. Ч. II. С. 24–27.

26. Завальнюк С. В. Підстави для класифікації видів прогалин. *Сучасна цивілістика: 15 років наукових звершень* : матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 трав. 2020 р.) / відп. за вип. Д. О. Колодін. Одеса : Юридична література, 2020. С. 92–94.

27. Завальнюк С. В. Характеристика уявних і реальних прогалин у цивільному законодавстві в контексті альтернативних визначень щодо явищ «прогалини

у законі» і «прогалини поза законом». *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 трав. 2020 р.) Запоріжжя : Запорізька міська ГО «Істина», 2020. С. 49–51.

28. Завальнюк С. В. Кваліфіковані дефекти як вид прогалин у цивільному законодавстві. *Римське право і сучасність. Кодифікація та рекодифікація цивільного законодавства в Україні: досвід і перспективи* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 черв. 2021 р.) / за заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2021. С. 49–50.

29. Завальнюк С. В. Значення судової практики у подоланні прогалини в законодавстві щодо поняття «майнового права». *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.) / за заг. ред. Є. Харитоновна, І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2025. С. 53–57.

30. Zavalniuk S. V. Institute of mediation in civil legislation of Ukraine: gaps in legal regulation and ways to overcome them. Current Challenges in the Development of Law and Public Management and Administration (March 4–5, 2026. Riga) : International scientific conference. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. P. 279-283.

31. Zavalniuk S. V. Overcoming gaps in civil legislation by means of judicial law-making: permissible limits and legal positions of the Supreme Court. European Integration as a Factor in the Renewal of Legal Science in Ukraine (April 16–17, 2026. Riga) : International scientific conference. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. P. 122-124.

32. Завальнюк С. В. Поняття прогалин у цивільному законодавстві України та їх співвідношення із суміжними правовими категоріями. *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22 квіт. 2026 р.) / заг. ред. С. Ківалова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2026. Т. 2. С. 87-90.

АНОТАЦІЯ

Завальнюк С. В. Подолання прогалин у цивільному законодавстві України: теорія і практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2025.

Дисертацію присвячено комплексному теоретико-правовому дослідженню проблем подолання прогалин у цивільному законодавстві України в умовах сучасного розвитку правової системи та трансформації суспільних відносин. Актуальність теми зумовлена зростанням динаміки суспільних процесів, цифровізацією, розвитком нових форм цивільного обороту, інтеграцією України до європейського правового простору та необхідністю забезпечення ефективного захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин. Вказані

процеси детермінують виникнення ситуацій, коли чинне законодавство не містить необхідного нормативного регулювання або виявляється неспроможним повною мірою охопити нові суспільні явища.

Головна ідея дисертаційного дослідження полягає у формуванні цілісної концепції подолання прогалин у цивільному законодавстві України, заснованій на розумінні прогалин не лише як дефекту нормативного регулювання, а й як об'єктивно зумовленого явища, притаманного динамічній правовій системі. Вихідним положенням дослідження є теза про принципову неможливість досягнення абсолютної повноти цивільного законодавства, оскільки розвиток суспільних відносин, цифровізація, виникнення нових об'єктів цивільних прав і моделей цивільного обороту об'єктивно випереджають можливості законодавця щодо їх нормативного врегулювання. Водночас частина прогалин має суб'єктивне походження та є наслідком недоліків правотворчості, порушення системності законодавства, недостатньої якості юридичної техніки та несвоєчасного реагування на зміни суспільних відносин.

У роботі обґрунтовується необхідність переходу від традиційного сприйняття прогалини виключно як недоліку законодавства, який підлягає усуненню, до функціонального розуміння проблеми, за якого визначальне значення має здатність правової системи своєчасно виявляти прогалини, правильно встановлювати їх природу та застосовувати відповідний конкретній ситуації засіб правового реагування. Відповідно, повнота цивільно-правового регулювання розглядається не як абсолютна безпрогальність законодавства, а як його спроможність забезпечувати безперервність, визначеність та ефективність цивільно-правового регулювання навіть за відсутності прямої норми.

Запропоновано концепцію механізму подолання прогалин у цивільному законодавстві як системи взаємопов'язаних правових засобів, способів і діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованих на забезпечення належного регулювання цивільних відносин за відсутності безпосереднього нормативного припису. Вибір конкретного способу має залежати від характеру прогалини. Особливого значення набуває судова практика, яка забезпечує функціонування цивільного права в умовах неповноти законодавчого регулювання, проте судове подолання прогалин має здійснюватися в межах принципів верховенства права, правової визначеності, справедливості, добросовісності та розумності й не перетворюватися на підміну законодавця. Ефективність цивільно-правового регулювання визначається не відсутністю прогалин як таких, а здатністю правової системи передбачати ризики їх виникнення, своєчасно їх виявляти, диференціювати та долати, а за необхідності – усувати шляхом правотворчості. Такий підхід дає змогу поєднати стабільність цивільного законодавства з необхідною гнучкістю цивільного права та забезпечити його адаптивність до цифрових, соціально-економічних і евриінтеграційних трансформацій.

Ключові слова: цивільне законодавство, прогалини у цивільному законодавстві, подолання прогалин, аналогія закону, аналогія права, тлумачення цивільного

законодавства, субсидіарне застосування норм права, судова практика, судова правотворчість, Верховний Суд, Конституційний Суд України, рішення ЄСПЛ.

ABSTRACT

Zavalniuk S. V. Overcoming Gaps in the Civil Legislation of Ukraine: Theory and Practice. – Qualifying Scientific Work in Manuscript Form.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Legal Sciences in Specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; Private International Law. National University «Odesa Law Academy». – Odesa, 2026.

The dissertation presents a comprehensive theoretical and legal study of the problems of bridging gaps in the civil legislation of Ukraine in the context of the modern development of the legal system and the transformation of social relations. The relevance of the topic is determined by the growing dynamism of social processes, digitalization, the development of new forms of civil turnover, Ukraine's integration into the European legal space, and the need to ensure effective protection of the rights and legitimate interests of participants in civil legal relations. These processes give rise to situations in which the current legislation does not contain the necessary normative regulation or is unable to fully encompass new social phenomena.

The central idea of the dissertation research lies in the formation of a holistic concept of bridging gaps in the civil legislation of Ukraine, based on the understanding of gaps not only as a defect in normative regulation, but also as an objectively conditioned phenomenon inherent in a dynamic legal system. The starting point of the study is the thesis that it is fundamentally impossible to achieve the absolute completeness of civil legislation, since the development of social relations, digitalization, the emergence of new objects of civil rights, and new models of civil turnover objectively outpace the legislator's capacity to regulate them normatively. At the same time, some gaps are of a subjective nature and result from flaws in law-making, disruption of legislative coherence, insufficient quality of legal drafting techniques, and delayed legislative response to changes in social relations.

The dissertation substantiates the need to move from the traditional perception of a gap exclusively as a deficiency in legislation subject to elimination to a functional understanding of the problem, in which decisive importance is attached to the legal system's ability to identify gaps in a timely manner, correctly determine their nature, and apply the legal response measure appropriate to the specific situation. Accordingly, the completeness of civil law regulation is viewed not as the absolute absence of gaps in legislation, but as its capacity to ensure the continuity, certainty, and effectiveness of civil law regulation even in the absence of an express rule.

The study proposes the concept of a mechanism for bridging gaps in civil legislation as a system of interrelated legal means, methods, and activities of authorized actors aimed at ensuring appropriate regulation of civil relations in the absence of a direct normative prescription. The choice of a specific method should depend on the nature of the gap. Of particular importance is judicial practice, which ensures the functioning of civil law in

conditions of incomplete legislative regulation; however, judicial bridging of gaps must be carried out within the framework of the principles of the rule of law, legal certainty, fairness, good faith, and reasonableness, and must not turn into a substitution of the legislator. The effectiveness of civil law regulation is determined not by the absence of gaps as such, but by the legal system's ability to anticipate the risks of their emergence, identify them in a timely manner, differentiate between them, and bridge them, and, where necessary, eliminate them through law-making. Such an approach makes it possible to combine the stability of civil legislation with the necessary flexibility of civil law and to ensure its adaptability to digital, socio-economic, and European integration transformations.

Keywords: civil legislation, gaps in civil legislation, bridging gaps, analogy of statute, analogy of law, interpretation of civil legislation, subsidiary application of legal norms, judicial practice, judicial law-making, Supreme Court, Constitutional Court of Ukraine, judgments of the European Court of Human Rights.

Підписано до друку 2.09.2026
Формат 60х90/16. Ум-друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 2609-01

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net